

Varujan Vosganian: Het boek der fluisteringen

Hoofdstukken zeven en acht

Vertaling: Jan Willem Bos

Uitgeverij en Boekhandel Pegasus, Amsterdam, 2012

Zeven

‘Doe hun vrouwen niets aan,’ zei Armen Garo, ‘en ook hun kinderen niet.’

De een na de ander hadden de leden van de speciale Missie zich op de redactie van de in Constantinopel verschijnende krant *Djagadamard* gevoegd. Ze waren met zorg uitgekozen. Zo bleven van de groep alleen degenen over die al eerder, ofwel op eigen houtje ofwel als onderdeel van een hinderlaag, aan soortgelijke acties hadden deelgenomen. ‘Ik heb alleen vertrouwen in iemand die al eerder heeft gedood,’ had Armen Garo besloten. Er waren hun foto’s ter hand gesteld van de personen waarvan ze de schuilplaatsen moesten zien te achterhalen. Schuilplaatsen die overal konden zijn, van Berlijn en Rome tot de steppen van Centraal-Azië. Talaat Pasja, de minister van Binnenlandse Zaken, met zijn brede schouders en dikke nek, bezat een pezig lijf, waarvan het hoofd, met zijn hoekige kin en roofdierkaken, eerder een verlengstuk van de krachtige borst leek te zijn. En de vuisten, aan de onderkant van de foto, tweemaal zo groot als bij een doorsnee man, getuigden van zijn agressiviteit. Naast hem, frêle en met delicate gelaatstrekken, zijn echtgenote, volgens de Europese mode gekleed in een witte jurk en met een kanten hoedje op, in schril contrast met de fez van de pasja. Vervolgens Enver, klein van stuk, opgetild door de hakken van zijn laarzen. Een hautaine blik en dunne vingers waarmee hij de punten van zijn snor streefde, trots op zijn tressen als legeraanvoerder welke hij in overvloed zijn schouders en borst liet bedekken in een poging zijn bescheiden afkomst te verbloemen als zoon van een moeder die, om hem groot te kunnen brengen, een van de meest geminachte beroepen in het Rijk had uitgeoefend, dat van lijkenwasser. Op een van de foto’s is zijn dunne arm bezitterig maar niettemin schroomvallig om het frêle middel van zijn echtgenote Nadjeh geslagen, prinses uit de keizerlijke harem, dus een dochter van de sultan. En op een andere foto doet

Enver, de zoon van een lijkenwasser en schoonzoon van de sultan, pogingen om zelfgenoegzaam over te komen, met verkrampte gelaatstrekken, tussen de portretten van zijn idolen, Napoleon en Frederik de Grote. Djemal Pasja maakte als een soort Lepidus deel uit van dit oorlogszuchtig driemanschap. Als hij niet de epauletten van minister van Marine had gedragen, zou hij met zijn alledaagse voorkomen totaal niet zijn opgevallen, hoewel hij erg zijn best deed om Talaats onbehouwenheid en Envers hooghartigheid te evenaren. Vervolgens dr. Nazim en Behaeddin Şakir, de ideologen van het Comité voor Eenheid en Vooruitgang, degenen die met het idee waren gekomen om misdadigers uit de gevangenis te bevrijden om deze, na inlijving in gewapende eenheden, de konvoien met Armeniërs te laten bewaken en deze op kruispunten van wegen af te slachten. Van hun echtgenotes weten we niet of ze knap waren, wel dat ze mollig waren en zwart haar hadden, doch hun gelaatstrekken zijn niet goed te onderscheiden, want op de enige foto's die uit hun jonge jaren bewaard zijn gebleven, staan ze afgebeeld met hun gezicht verscholen achter sluiers, huilend aan het hoofdeinde van hun in een doods-kist liggende echtgenoten, nadat de actiegroep der gerechtigheid zijn missie had voltooid. En de anderen, Djemal Azmi, de prefect van Trabzon, Bahbud Khan Djivanşir... Armen Garo hield de foto's van Talaat en Enver, samen met hun echtgenotes, in de lucht. Hij keek ieder van hen om de beurt aan: Solomon Tehlirian, Aram Yerkanian, Arşavir Şiraghian, Hraci Papazian, Misak Torlakian.

‘Dood de vrouwen niet,’ herhaalde hij. ‘En hun kinderen ook niet.’

Het is voor ons niet van belang op welke datum deze ontmoeting heeft plaatsgevonden. *Het boek der fluisteringen* is geen geschiedenisboek, maar een boek van bewustzijnstoestanden. Om die reden wordt het doorschijnend en zijn de bladzijden ervan doorzichtig. Het is weliswaar zo dat er in *Het boek der fluisteringen* veel exacte data zijn waarbij zelfs de dag, het tijdstip en de plaats worden aangegeven. De pen glijdt te snel, maar soms besluit hij even te pauzeren om op mij en de lezer te wachten, en dan treedt hij, wellicht, meer in detail dan noodzakelijk is. Ieder extra woord verklaart, maar juist daarom vermindert het.

Derhalve, zelfs als ik iedere aaneenschakeling van jaren en iedere berekening van dagen eruit zou schrappen, zou *Het boek der fluisteringen* al zijn betekenissen bewaren. Dit soort dingen zijn mensen overal en altijd overkomen. In feite blijft *Het boek der fluisteringen*, in essentie, hetzelfde voor alle tijden, als een koraal van Johan Sebastian Bach, als een smalle poort waar mensen zich doorheen wringen,

bukkend of elkaar verdringend.

‘Om te beginnen hebben ze onze dichter vermoord,’ zei Şavarş Misakian.

De redactie van de krant was als door een wonder aan rampspoed ontkomen. Alle Armeniërs in de hoofdstad beschouwden de herroeping van de deportatieorder, nadat op 24 april 1915 de slachtpartijen een aanvang hadden genomen, toen honderden intellectuelen werden gearresteerd en in meerderheid vermoord, trouwens als iets miraculeus. Zij gingen ervan uit dat ze het lot van de andere Armeense gemeenschappen deelachtig zouden worden, dus uit hun huizen worden verjaagd en van al hun bezittingen worden beroofd, maar zij zouden een nog zwaardere beproeving hebben moeten ondergaan, want in tegenstelling tot de Armeniërs van Van, Sivas of Adana zouden zij in konvooien de hele hoogvlakte van Anatolië hebben moeten oversteken naar de woestijnen van Syrië, waar ze, als ze niet waren afgeslacht door de gewapende bendes misdadigers of nomadische hordes, van honger en ontbering zouden zijn omgekomen in de uitgestrektheid van geïmproviseerde tenten, in een woestijn waar de hitte van de dag en de vrieskou van de nacht hun slachtoffers in gelijke getale onderling verdeelden.

Het in april 1915 verboden centrale persorgaan van de Armeense Revolutionaire Federatie, dat toentertijd *Azadamard* heette, verscheen in 1918 onder een nieuwe naam die de vroegere echter in herinnering opriep: *Djagadamard*. Şavarş Misakian was in die tijd de hoofdredacteur en hij was teruggekeerd om zijn functie weer op te nemen. Hij bleef in een hoekje zitten, want hij maakte geen deel uit van de speciale Missie. Daarentegen bezat hij een gezag waar Armen Garo en Şahan Natali hun voordeel mee konden doen. Een gezag dat hij niet ontleende aan zijn gestalte, maar, met zijn omlaaghangende linkerschouder en zijn scheve hoofd, juist aan het ontbreken van enige vorm van eigendunk. Zijn gebrek maakte indruk op de anderen, aangezien het herinnerde aan de onverzettelijkheid waarmee hij de martelingen had getrotseerd in de militaire gevangenis waar hij in maart 1916 was opgesloten en waar hij, enkele maanden later, uit de handen van zijn folteraars had weten te ontkomen door vanaf de derde verdieping op de binnenplaats te springen. Hij had zijn ernstige verwondingen overleefd en was op 27 november 1918 in vrijheid gesteld, toen de hoofdstad door geallieerde troepen was bezet, maar zijn lichaam, met verbrijzelde botten, had alles wat scheef en krom was in de wereld op zich genomen, en aldus herinnerde hij iedereen eraan dat hij zijn angst voor de dood had overwonnen.

Hun vijanden wisten dat, om hen als volk te kunnen vernietigen, ze koste wat kost hun Dichter moesten doden. Voor een onderdrukt en bedreigd volk wordt de Dichter de leider. Daniel Varujan werd, samen met de andere intellectuelen, op 24 april 1915 gearresteerd. Hij werd vastgebonden aan een boom en gestenigd, waarna hij ten prooi werd gelaten aan de dieren en geesten van de nacht. Sommige legenden zeggen dat hij nog leeft en dat tijdens de brand van Smyrna, vertellen sommigen, ze zijn gezicht in een flits in de brandende spiegels hebben gezien. Het enige wat we kunnen staven in deze legende betreffende de wederopstanding van Daniel Varujan is dat, hoewel de plaats waar hij, vastgebonden aan de boom, aan een levend kruis dus, zijn lijdensweg heeft ondergaan bekend is, de locatie van zijn graf een volkomen raadsel is. Omdat we het bewijs hebben van zijn dood en zelfs de naam van zijn beul, Oguz Bey, de hoofdman van Ceanguiri, kennen, maar geen aanwijzingen hebben omtrent zijn graf, kunnen we ons laten verleiden door de gedachte aan zijn wederopstanding.

Sommige van de arrestanten van 24 april, zoals bijvoorbeeld de twee parlamentsleden, de gedeputeerde van Constantinopel, Krikor Zohrab, en die van Erzerum, Vartkes Seringulian, zijn helemaal tot aan de Syrische woestijnen, en daarna tot Urfa en Aleppo, gekomen. Over hen vertelt ons Roessler, de Duitse consul in Aleppo, in een aan de Duitse ambassadeur Wangenheim gerichte brief: 'Zohrab en Vartkes efendi bevinden zich in Aleppo en maken deel uit van een konvooi met bestemming Diyarbakir. Voor hen betekent dit een gewisse dood: Zohrab is hartpatiënt, de vrouw van Vartkes is onlangs bevallen.' Over de ten tijde van de jeugdijaren van mijn grootouders begane misdrijven heb ik veel gehoord, niet alleen uit de getuigenissen van de overlevenden, maar vooral uit de grootspraak van de moordenaars. Wat een verschil tussen de schroomvalligheid van hen die sterven en de hoogmoed van hen die doden... Zo vernemen we dat ze overhoop zijn gestoken met bajonetten, dat de hersenen van Vartkes met geweervuur zijn vermorzeld en Zohrabs hoofd met stenen is verbrijzeld. Hun lichamen zijn vervolgens in stukken gehakt en achtergelaten. Als iemand nog de moeite zou hebben genomen om de talloze doden van die dagen te begraven, zou hij hen, afgaande op wat er van de toegetakelde lijven was overgebleven, niet hebben herkend.

Maar de wereld staat niet stil. De plaats waar Daniel Varujan is omgebracht heet Tuna. Alvorens hij bij de anderen werd weggehaald, zei de dichter: 'Zorg goed voor mijn zoon, die onlangs is geboren. Hij moet Varujan worden gedoopt.'

‘We zullen hen wreken, hem en de anderen,’ zei Armen Garo, terwijl hij Şavarş Misakian strak aankeek. ‘Juist om die reden moeten jullie hun vrouwen en hun kinderen met rust laten. Wij zijn geen lijkenpikkers en ook geen vrouwenmoordenaars.’

Ze zaten in de eerste kring.

‘Armen heeft gelijk,’ zei Şavarş Misakian. ‘Volg het voorbeeld van generaal Dro.’

In die tijden was Dro nog geen generaal. Hij was pas eenentwintig jaar oud in februari 1905, toen in Baku de slachtpartijen begonnen die drie dagen zouden aanhouden. Enkele duizenden Armeniërs werden vermoord door Tataarse bendes. En ondanks de waarschuwingen en later de wanhopige kreten van de Armeense bevolking deed prins Nakashidze, de gouverneur van de tsaar, niets om deze te beschermen, integendeel, hij bezorgde de aanvallers zelfs wapens. Het Centraal Comité van de Armeense Revolutionaire Federatie heeft toen aan gouverneur-generaal Nakashidze medegedeeld dat de partij hem ter dood had veroordeeld. De jonge Drastamat Kanayan, die wij reeds hebben leren kennen onder de naam van generaal Dro, kreeg de opdracht het vonnis ten uitvoer te leggen.

Op de vastgestelde dag stond Dro de stoet van de gouverneur op te wachten in een smal straatje, waar de uit Kozakkenruiters bestaande lijfwacht het prinselijke rijtuig niet kon omgeven. De bom was in een zak gestopt en bedekt met druiventrossen. Toen hij echter zag dat de prins vergezeld was van zijn vrouw, aarzelde Dro en uiteindelijk zag hij van zijn voornemen af en nam er genoegen mee hen te zien voorbijrijden. Hij wachtte tot de avond viel. Bij de terugreis bevond alleen de prins zich in het rijtuig. Toen de stoet ter hoogte van zijn positie was gekomen, wierp Dro de knapzak in het rijtuig en zocht een goed heenkomen. Er volgde een enorme explosie. Samen met Nakashidze werden meerdere ruiters van de gouvernementele lijfwacht aan stukken gescheurd. Gebruikmakend van de ontstane paniek wist Dro te verdwijnen, waarna enkele van zijn kameraden hem dezelfde nacht de Turkse grens over hielpen. Waar hij negen jaar bleef, tot het uitbreken van de oorlog.

‘Maar toentertijd kon Dro zich niet voorstellen wat er stond te gebeuren,’ zei Arşavir Şiraghian.

Niemand kon zich dat voorstellen. De Armeense leiders hadden de Jonge Turken gesteund bij hun machtsovername, omdat ze ervan uitgingen dat die paal en perk zouden stellen aan de gruweldaden van de bloeddorstige sultan Abdul Hamid.

Vartkes efendi, de toekomstige afgevaardigde van Erzurum, had ten tijde van de contrarevolutie Halil Bey bij hem thuis verborgen gehouden, dezelfde die later opdracht zou geven tot de moord op hem. En, bittere ironie van het lot, hoewel Dro van mening was dat het niet aangaat om een vrouw te laten boeten voor de zonden van haar man, zou dertig jaar later, in Omsk, Stalin Dro's echtgenote zou laten ombrengen, samen met een van hun zoons, om haar te laten boeten voor de daden van haar man.

'In Trabzon,' zei Misak Torlakian, 'zijn enkele honderden vrouwen, samen met hun kinderen en met de bejaarden die niet meer konden lopen, op vloten gezet en de zee op gesleept. De vrouwen waren blij, te midden van al die ellende, toen ze te horen kregen dat ze een deel van de tocht over het water zouden afleggen, zodat een extra inspanning hun bespaard zou blijven. De volgende dag kwamen de vloten echter leeg terug naar de kust. De vrouwen waren op zee verdronken. Hetzelfde is gebeurd in Unieh, in Ordu, in Tripoli, in Jerasonda en in Rize. Geen van de vrouwen van mijn dorp, Ghiuşana, heeft met de konvoeien Meskene, Raqqa, Ra's al-'Ayn of Deir ez-Zor bereikt, wat betekent dat ze allemaal onderweg zijn omgekomen, door honger, door kogel of door mes.'

'In de vilajet Kharpert,' zei Solomon Tehlirian, 'werden in juni de notabelen vermoord, vervolgens werden de mannen in de steden en dorpen opgepakt. De konvoeien bestonden uitsluitend uit vrouwen, ouden van dagen en kinderen. In Arabkir werden de vrouwen in bootjes gezet en vervolgens verdronken. De Armeense kinderen van het Duitse weeshuis werden verdronken in het nabijgelegen meer. De vrouwen van Mesne, die op weg waren naar Urf, werden onderweg vermoord en hun lichamen werden in de rivier geworpen. Tussen Sivas en Kharpert zijn de lijken van de verminkte en op de oostelijke oever van de Eufraat afgeslachte vrouwen maandenlang langs de kant van de weg of in greppels blijven liggen. Het waren er te veel om te begraven. Hun geraamtes waren halverwege 1916 nog te zien. Van de bijna tweehonderdduizend zielen, zoveel als er deel uit hebben gemaakt van de konvoeien, heeft maar een tiende deel Ra's al-'Ayn of Deir ez-Zor weten te bereiken.'

'De eerste vrouwen die Mesaken, Raqqa en Deir ez-Zor bereikten,' zei Aram Yerkanian, 'waren de lijken die in de Eufraat dreven. De hele maand juli van het jaar 1915 wemelde het in de Eufraat van de door het water opgezwollen lijken, hoofden, handen en benen, alles door elkaar heen. Het water van de rivier was rood gekleurd,

alles zag eruit alsof de dood net geboren was.'

De kring van degenen die getuigenis aflegden werd wijder.

'De aanwezigheid van lijken in de Eufraat is iets permanents,' zei Roessler, de Duitse consul in Aleppo. 'De lichamen zijn allemaal op dezelfde manier vastgebonden, twee aan twee en rug tegen rug. Dat laat zien dat er geen sprake is van willekeurige moordpartijen, maar van een alomvattend plan tot uitroeiing, uitgedokterd door de autoriteiten. De lijken drijven stroomafwaarts, in steeds grotere aantallen. Vooral vrouwen en kinderen.'

'Meer dan zeshonderd Armeniërs,' zei Holstein, de Duitse consul in Mosul, 'vooral uit Diyarbakir verjaagde vrouwen en kinderen, zijn tijdens het vervoer over de rivier de Tigris gedood. De vloten zijn gisteren leeg in Mosul aangekomen. Sinds enkele dagen drijven er lijken en menselijke ledematen in de rivier. Andere konvooien zijn onderweg en waarschijnlijk wacht hun hetzelfde lot.'

'Door Aleppo,' zei Guys, de voormalige consul van Frankrijk, 'passeren, sinds mei, konvooien bestaande uit duizenden mensen. Na een dag of twee, drie op speciaal voor hen ingerichte plaatsen te hebben verbleven, krijgen deze ongelukkigen, voor het overgrote deel vrouwen en kinderen, het bevel om verder te reizen naar Idlib, Mâna, Raqqa, Deir ez-Zor, Ra's al-'Ayn, naar de woestijnen van Mesopotamië, plaatsen die zijn uitgekozen, volgens een ieders overtuiging, om hun graf te worden.'

'Duizenden Armeense weduwen uit de vilajet Van' zei Jackson, de Amerikaanse consul in Aleppo, 'zonder de begeleiding van één enkele volwassen man, naderen Aleppo in een deerniswekkende staat en halfnaakt. Dit zijn konvooien, net als de andere tien, twintig groepen die eerder zijn gepasseerd, bestaande uit tussen de vijfhonderd en drieduizend personen, die kinderen in een onbeschrijflijk erbarmelijke staat meezeulen.'

En weer Roessler: 'Wat de Armeniërs van Kharpert betreft, is mij gerapporteerd dat in een ten zuiden van de stad gelegen dorp de mannen apart zijn genomen van de vrouwen. De mannen zijn afgeslacht en achtergelaten, links en rechts van de weg waarover de vrouwen gedwongen werden verder te lopen.'

'Men zou kunnen denken,' zei Aram Andonian, die de getuigenissen van de overlevenden had verzameld, 'dat die paar honderd kinderen van het weeshuis in Deir ez-Zor nooit bestaan hebben.'

Pas tegen het slot en aan het einde van de tocht meenden de autoriteiten de oplossing te hebben gevonden voor een probleem dat onoplosbaar had geleken: hoe

moet je doden zonder de lichamen van de doden achter te laten? Niet omdat ze zich daardoor op enige manier bezwaard zouden zijn gaan voelen, maar omdat de honderdduizenden in stukken gescheurde lichamen, met op de botten zwart geworden vlees, drijvend op het water of weggeworpen op de bodem van afgronden, afgezien van het feit dat de aanblik ervan de opvolgende konvooien bedrukte en hen voorbereidde op de dood, toch het verkeer op de wegen en de spoorlijnen hinderden, ziektekiemen verspreidden en leidden tot protesten van de Arabieren die niet langer drinkwater uit de rivieren konden putten. Om al deze tekortkomingen recht te zetten, diende het ombrengen van de kinderen in Deir ez-Zor de perfecte misdaad te worden.

De weeskinderen, bijeengebracht uit Meskene en de andere plaatsen waar vluchtelingenkampen waren ingericht, werden dwars door de woestijn naar Deir ez-Zor gedreven. Stelt u zich een konvooi voor met honderden beklagenswaardige kinderen, gehuld in vodden en struikelend, barrevoets, door de hitte of de vrieskou van de woestijn. Hun schouders bedekt met bloedende wonden waarin maden krioelen, vanachter voortgedreven door ruiters die hen slaan met zwepen of knuppels. De doden of stervenden werden in de karren die het konvooi vergezelden gesmeten. De plaats die ze wisten te bereiken heet Abu Hajar. Niet meer dan driehonderd kinderen konden nog op hun benen staan, de overigen, groter in aantal, werden in de karren vervoerd. Aan de voet van de bergen die de woestijn begrensd deden de soldaten het konvooi halthouden; de karren werden op de vlakte gelost. De soldaten omsingelden de plek in afwachting van het vallen van de avond. En tegelijk met de avondschemering verschenen de vogels van de woestijn. Aangetrokken door de geur van bloed, vervolgens de een door de duikvlucht van de ander en hierna door het kabaal van het gekras en het doffe geluid van vlees dat van botten wordt gerukt, wierpen de gieren en de raven van de woestijn zich op de lichamen die, zelfs als ze nog leven in zich hadden, de kracht ontbeerden om zich te verweren. De vogels richtten zich vooral op de ogen, wangen en lippen, die des te aantrekkelijker waren, in aanmerking genomen dat de lichamen verschrompeld waren. Twee dagen lang daalden de vogels, zwerm na zwerm, neer op die ontvleesde vlakte aan de voet van de bergen, terwijl de kinderen ten prooi werden gelaten aan de zwarte en staalharde snavels en klauwen. Dit verhaald is verteld door ontstelde Arabische nomaden. En de aanvoerder van de soldaten, korporaal Rahmeddin, werd bevorderd en verwierf verrassend snel de functie van commandant

van de gendarmerie in Raqqa.

De andere wezen, die ziek en uitgehongerd in het weeshuis in Deir ez-Zor lagen, werden op een ijskoude dag in december in karren geladen. De stervenden werden in de Eufraat gegooid: de kolkende rivier, zoals hij in dat jaargetijde was, verzwolg de broodmagere lichamen snel. Na een tocht van twaalf uur door de woestijn, zonder het minste of geringste water of voedsel, vond de commandant van het konvooi, van wie we weten dat hij Abdullah heette maar die zich graag Abdullah pasja liet noemen, drie verschillende manieren om de kinderen uit te roeien. Maar omdat hij toch enige terughoudendheid in de blikken van de soldaten bespeurde, greep hij een twee jaar oud jongentje vast en liet dat aan de anderen zien: 'Zelfs dit kindje,' hield hij hun voor, 'dient, net als alle andere van zijn leeftijd, zonder mededogen te worden gedood. Er zal een dag komen dat hij groot is geworden en op zoek zal gaan naar degenen die zijn ouders hebben gedood om wraak te kunnen nemen. Dit is het hondenjong dat ons op een dag zal willen vermoorden!' En na het een paar keer te hebben rondgeslingerd, sloeg hij het kind furieus tegen de rotsen, waartegen het verpletterd werd voordat het de kans kreeg te kreunen.

Een deel van de karren werd naast elkaar opgesteld, nadat ze er zoveel mogelijk kinderen in hadden geladen, en te midden daarvan werd een kar vol met explosieven geplaatst, die tot ontploffing werd gebracht en hen gewoonweg in roet veranderde doordat ze verpulverd werden. Degenen die niet meer in staat waren te lopen werden languit op de vlakte neergelegd en bedekt met droog gras doordrenkt met petroleum, dat in brand werd gestoken. En degenen voor wie geen ruimte was geweest in de karren, werden naar grotten gedreven waarvan de ingangen waren dichtgemaakt met hout en gras die werden aanstoken, zodat de kinderen stikten en hun paars uitgeslagen en verkoolde lichamen achter in de grotten bleven liggen.

Maar zelfs de meest volmaakte misdaad kan niet volkomen perfect zijn. Een meisje genaamd Ana was gaan schuilen in het hoekje van een grot, waar ze, dankzij een spleet in de bergwand, een stroompje lucht hadden kunnen vinden. Zo wist ze het te overleven. En toen de vuren eenmaal waren uitgewoed, na een dag en een nacht, was ze naar buiten gekropen. Na een zwerftocht van enkele weken bereikte ze Urfa, waar ze Armeense vluchtelingen aantrof aan wie ze het verhaal van de kindermoord heeft verteld.

En vanuit de derde kring klinkt de stem van Djemal Pasja, de minister van Marine, gealarmeerd door het grote aantal lijken dat in de Eufraat dreef. En vervolgens

verontwaardigd over het feit dat de routes van de konvooien het verkeer op de spoorlijnen konden verstoren. Toen begrepen de Turkse autoriteiten dat, hoe perfect het systeem van de uitroeiing van de Armeniërs ook in elkaar stak, het toch een tekortkoming vertoonde: de lichamen van de slachtoffers bleven achter. Een onvolmaaktheid die Reşid Pasja, de prefect van Diyarbakir, zo goed mogelijk probeerde te verhelpen: 'De Eufraat heeft met onze vilajet totaal niets te maken. De lijken die in de rivier drijven zijn waarschijnlijk afkomstig uit de vilajets Erzurum en Kharpert. Degenen die hier doodgaan worden achter in grotten gesmeten of, wat de meest gangbare methode is, worden overgoten met petroleum en verbrand. Zelden is er genoeg ruimte om hen te begraven.'

We keren terug tot de eerste kring.

'Jullie hebben de plaatsen niet gezien waar de konvooien samenkwamen,' zei Hraci Papazian, 'of, beter gezegd, wat er van over was. In Deir ez-Zor. Duizenden uit vodden vervaardigde tenten. Naakte vrouwen en kinderen, zo verzwakt door de honger dat hun maag geen eten meer binnenhield. De doodgravers smeten de doden en stervenden door elkaar in de karren, om geen tijd te verspillen. 's Nachts legden de nog levenden, tegen de kou, de doden bovenop om een beetje op te warmen. Voor de moeders was het beste wat hun kon overkomen als er een Bedoeïen kwam aan wie ze hun kinderen konden afstaan om hen dit reusachtige graf te besparen. Als gevolg van de dysenterie was de lucht verstikkend. De honden groeven met hun snuiten in de opengebarsten buiken van de doden. Alleen al in oktober 1915 trokken er meer dan veertigduizend vrouwen door Ra's al-'Ayn, zonder dat er een volwassen man bij hen was. De kruistocht van de gekwelde vrouwen. Langs de spoorlijnen lag de weg bezaaid met de opengereten lijken van verkrachte vrouwen.'

'Van de 1.850.000 Armeniërs die in het Ottomaanse Rijk woonden,' zei dominee Johannes Lepsius, 'zijn er ongeveer 1.400.000 gedeporteerd, ongeveer 200.000 zijn gevrijwaard van deportatie, vooral inwoners van Constantinopel, Smyrna en Aleppo. De opmars van de Russische troepen heeft de levens van de overige 250.000 gered, die hun toevlucht hadden genomen tot Russisch Armenië, hoewel een deel van hen daar van tyfus of honger is gestorven. De anderen hebben het er levend afgebracht, maar zijn voorgoed van hun geboortegrond verdreven. Van de bijna anderhalf miljoen gedeporteerde Armeniërs heeft slechts tien procent Deir ez-Zor, het eindpunt van de konvooien, bereikt. In augustus 1916 werden dezen doorgestuurd naar

Mosul, maar ze zouden in de woestijn omkomen, verzwolgen door het zand of in grotten gestouwd, waar ze, de doden en de stervenden door elkaar, zijn verbrand.'

Ze zwegen. De kringen vernauwden zich rondom Armen Garo. Deze keek naar Şahan Natali, naar Şavarş Misakian, vervolgens naar alle anderen. Hij pakte de foto's en overhandigde die aan de mannen die in de eerste kring zaten, ieder overeenkomstig zijn opdracht.

'En toch,' herhaalde hij, vermoeid, 'mogen jullie hun vrouwen en kinderen niets aandoen.'

De plaats waar ze leefden beschouwden de bejaarde Armeniërs van mijn jonge jaren als iets toevalligs. Soms beschouwden ze de tijd waarin ze leefden ook als toevallig, alleen was het wat moeilijker om de tijd in de luren te leggen. En juist daarom slaagde de tijd, zoals deze tevoorschijn kwam uit de bladzijden van de fotoalbums, uit oude kleren of uit hun oksels, er uiteindelijk in hen allemaal, een voor een, in toevalligheden te veranderen.

Aangezien de plaats dus slechts een conventie was waar ze, indien de omstandigheden niet al te ongunstig waren, afstand van konden nemen, hadden mijn oudjes een fascinatie voor weidse ruimten. Ze spraken alsof ze op meerdere plaatsen tegelijk konden zijn. Dat heeft hen duidelijk geholpen te overleven toen dat een onmogelijke opgave leek te zijn, maar het hielp hen ook te sterven wanneer dat onvermijdelijk was geworden.

In dat opzicht hadden mijn grootvaders niettemin verschillende opvattingen. Opa Setrak, de vader van mijn moeder, leek zich nooit te vervelen. Zijn oudere broer, Harutiun, was voor zijn ogen door het zwaard omgekomen en zo had hij hem de gelegenheid geboden te vluchten en het vege lijf te redden. Aangezien er iemand anders voor hem was gestorven, was hij van mening dat het leven dat hij leidde in zekere zin niet van hem was of hem slechts voor de helft toebehoorde, een soort geleend leven. Omdat een ander was gestorven zodat hij kon leven, betaalde hij deze schuld af door op zijn beurt te leven voor anderen. Hij leefde voor zijn dochters, Elisabeta, mijn moeder, en Maro, aan wie hij de naam van zijn zuster had gegeven, die was begraven in het aardeloze graf van de wateren van de Eufraat. Hij leefde om arme kinderen cadeautjes te geven, om jonge winkelbedienden voorafgaande aan hun huwelijk een vaste baan te bezorgen, om de naakten te kleden en de hongerigen te voeden. Hij gaf de Armeense soldaten in het Sovjetleger, die verplicht te werk

waren gesteld ten tijde van het bewind van maarschalk Antonescu, te eten. Hij liep klappen op ten tijde van het regime van de gardisten omdat er werd vermoed dat hij Joods was, en alleen dankzij het kruisje dat hij om zijn hals droeg bleef hem nog grotere narigheid bespaard. Hij liep klappen op, nadat de communisten aan de macht waren gekomen, omdat hij gardist zou zijn, en ditmaal bood het kruisje om zijn hals hem geen enkel voordeel, integendeel. Maar, zoals Prediker zegt, brood dat op water is geworpen, vind je later weer terug, en een van de Armeense gevangenen jegens wie hij mededogen had getoond, keerde terug als officier van het Rode Leger, aldus waren de rode striemen op zijn wangen en de confiscatie van zijn winkels het enige kwaad dat hem overkwam, want de communisten lieten hem al met al een van zijn huizen houden en toonden genoeg erbarmen om hem niet naar de gevangenis te sturen, wat hij als uitbuiters wel verdiende. Dat er niet kon worden hardgemaakt wie hij dan wel zou hebben uitgebuit, dat was een ander verhaal, maar de communisten hadden een broertje dood aan dat soort scherpslijperij. Voor hen volstond het dat grootmoeder een bontjas droeg, een piano in huis had, 's zomers naar een vakantieoord ging, naar Olănești, en dat, als klap op de vuurpijl, grootvader 's zondags op het terrasje bij biertuin Pașa drinkgelagen organiseerde, met zigeunerstrijkje en al. Toen hij nachtwaker was geworden bij het Lyceum 'De gebroeders Buzești' in Craiova, had mijn grootvader Setrak tijd in overvloed om, tijdens zijn doorwaakte nachten, over dit alles na te denken. Alsmede over de in 1942 ontvangen mededeling dat hij geïnterneerd zou worden, tegelijk met zijn hele gezin, in opdracht van de maarschalk, in het kamp van Târgu-Jiu, samen met andere staatlozen met Nansen-paspoorten. Het bevel werd ingetrokken en grootmoeder haalde de dikke kleren en wollen kousen van haar en van de beide dochters uit de hutkoffers, maar die van opa Setrak liet ze in een houten valies zitten, omdat hij, na op een haartje na in een kamp te zijn geïnterneerd, op het punt stond te worden ingelijfd. Hij nam afscheid van zijn gezin en vertrok in het voorjaar van 1944 naar Boekarest, waar zijn loopbaan als soldaat van het Roemeense leger, net als die van de overige rekruten van de Nansen-compagnie, drie dagen duurt. Hoe zijn koopmansmanieren in de soldatenkistjes en de nauwsluitende uniformkraag pasten, vertelt de geschiedenis niet. De compagnie onderging twee dagen instructie, en op de derde dag, toen ze waren ingekwartierd in de kazernes rondom het noordstation, ontvingen de soldaten hun vuurdoop toen ze getuige waren van het bombardement op het tegenovergelegen station. Nu de kazerne ontredderd was en de moedige en

bijeengeraapte rekruten eerder geneigd waren om handel te drijven met hun militaire uitrusting dan deze voor oorlogsdoeleinden te gebruiken, viel de uit Armeense rekruten bestaande stateloos-Roemeense compagnie als vanzelf uit elkaar, en toen de Armeniërs in de gaten kregen dat niemand hun beval om aan te treden, namen ze de kuierlatten.

Dus had opa Setrak, die binnen slechts enkele jaren zoveel uiteenlopende toestanden had doorstaan, achtereenvolgens verrijkt en verarmd, geslagen, voor Jood uitgemaakt, in een kamp gestopt, ingelijfd en gedemobiliseerd, weer geslagen, verburgerlijkt en ontburgerlijkt, het volste recht om deze wereld als één groot raadsel te beschouwen. En wie meende dat de wereld iets anders was dan een raadsel, snapte er, naar de opvatting van mijn grootvader, geen snars van. En om te bewijzen hoe absurd de wereld was, leverde hij het meest doorslaggevende bewijs dat hem ter beschikking stond, namelijk het voorbeeld van zijn eigen dood. Allereerst liet hij zich door een auto overrijden, toen hij, komende van de Oude Markt, langs de Puricarului-fontein liep, vervolgens viel hij van het dak van zijn huis aan de Barați-sstraat nummer 4 op zijn hoofd, terwijl hij pogingen aan het ondernemen was om de dakranden te repareren. Het lukte hem pas de derde keer, toen hij omkwam van de kou, in de winter van het jaar 1985, vanwege het feit dat de communisten op aardgas bezuinigden, om welke reden ze de toevoer dagen achtereen afsloten, en om ervoor te zorgen dat er maximale bezuinigingen werden gerealiseerd, deden ze dat juist wanneer de vrieskou het hevigst was.

Aangezien niets absurder leek, voor iemand die zo vaak rakelings langs de dood was gescheerd, dan te sterven omdat de communistische overheid gas wilde besparen, verwisselde opa Setrak het tijdelijke met het eeuwige met een serene uitdrukking op zijn gezicht. Hij werd begraven op de katholieke begraafplaats van Craiova, niet omdat hij katholiek was, maar omdat de dingen ook verder raadselachtig zouden blijven.

Opa Garabet was daarentegen van mening dat alles op de wereld een betekenis had. In tegenstelling tot opa Setrak, die de voor zijn scholing bestemde jaren voornamelijk in weeshuizen en werkplaatsen voor halfwassen had doorgebracht, had opa Garabet de landbouwkundige hogeschool van Constantinopel doorlopen, wat toentertijd, aan het begin van de eeuw, niet niks was. Hij wist veel, was vindingrijk en ijverig, hij zou voor niets ter wereld, tot wanhoop van oma Arşaluis, de wetenschap voor de handel hebben ingeruild. Het gevolg daarvan was dat opa Garabet als

handelaar, terwijl opa Setrak goed geld verdiende met zijn koffie, olijven, cacao en rozijnen, permanent platzak was. Dat zou hij tenminste geweest zijn als zijn zwager Sahag Şeitanian hem aan zijn lot had overgelaten. Maar permanent platzak zijn was niet zijn enige metier. Opa Garabet was onderwijzer, violist, zanger, motorrijder, kalligraaf, fotograaf, schilder, muziekdocent en leraar Armeens, portrettist, borduurder en gelegenhedsmuzikant, dat wil zeggen dat hij alle ambachten beoefende waar niet veel mee te verdienen viel. Alles bij elkaar stond mijn familie, in de afrekening met de wereld, quitte: opa Setrak liep binnen, opa Garabet smeedt over de balk. Het communisme heeft de dingen gladgestreken: het werd opa Setrak onmogelijk gemaakt om nog binnen te lopen, en opa Garabet had niets meer om over de balk te smijten.

Aangezien voor opa Garabet het aandeel van wereldlijke zaken die in geld konden worden uitgedrukt echter onbeduidend was, veranderde zijn leven nauwelijks met de komst van de communisten. Eigenlijk gold voor alle Armeniërs in Focşani dat hun bestaan niet al te zeer veranderde in vergelijking met wat ze daarvoor ook deden. Wie voorheen klokkenmaker was bleef klokkenmaker. Wie schoenlapper was bleef schoenlapper. Wie handelaar in koloniale waren was geweest ging door met het verkopen van koloniale waren. De koster was koster gebleven, de dokter was dokter gebleven. En uiteraard had de priester ook zijn soutane niet in de kerk uitgetrokken. Al waren hun ambachten hetzelfde gebleven, zij, de ambachtslieden, hadden te lijden. Want de mechanieken die de klokkenmakers repareerden waren, in plaats van Zwitsers, Russisch geworden, de plaats van de lakschoenen en de pumps met naaldhakken en riempjes was ingenomen door plumpe schoenen die werden opgelapt totdat de zool dikker was dan het bovenleer. De winkels voor zoetigheid waren in stand gebleven, maar de lekkernijen waren van de planken verdwenen, de loekoem, de van tahin gemaakte halva, de *leb-lebi*, de pakjes Van Houten-cacao, de zakken met koffie, het gekonfijte tropische fruit, de met chocola omhulde amandelen; daarvoor in de plaats waren in vet gewikkelde deegwaren verschenen, harde wafels en gortdroge koekjes, waar de crème brokkelig afviel. Alleen de brokken kandijnsuiker bewaarden, wanneer ze een flintertje licht opvingen, een minuscule en hardnekkige zweem van hun vroegere schittering. Nadat *Der Dagead Aslanian* de mouwen van zijn soutane had opgerold, had hij, geholpen door Arşag de koster, de kerkboeken en kostbaarheden van de kerk in de oude crypte verborgen. Pas enkele jaren later heeft hij die, een voor een, voorzichtig weer tevoorschijn gehaald; ten slotte had hij de

waardevolste schat naar buiten gebracht, de zilveren vogel uit wiens snavel de heilige mirre in het water van Driekoningen werd gedruppeld, die iedere zeven jaar vernieuwde mirre die was overgebleven van de olie die in het jaar 301 door niemand minder dan Gregorius de Verlichter zelve was geheiligd. De kerkklok was stiller en bedachtzamer. Arşag klom niet zozeer in de kerktoren om aan het klokkentouw te trekken, als wel om met de klok te spreken, die hem antwoordde in stiltes van verschillende diepte, als een orgel door de pijpen waarvan je geen muziek maakt maar ademhaalt. Vervolgens om door het raampje op het zuiden te kunnen turen, dat zo smal was dat je er net een vuursteengeweer door kon steken, maar hoog genoeg om je tot de rand van de stad te laten kijken om te zien of de Amerikanen al kwamen. Door het raampje op het zuiden waren de Amerikanen niet in zicht gekomen, daarentegen had hij door het raampje op het noorden, over de weg naar Tecuci, wel de komst van de Russen kunnen zien. En meer dan tien jaar later, gedurende welke tijd het raampje op het zuiden was blijven zwijgen, had Arşag, opnieuw door het raampje op het noorden, ditmaal vergezeld van ook andere leden van de kerkenraad, die hij om beurten liet kijken, getuige kunnen zijn van de aftocht van de Russische troepen, over dezelfde weg naar Tecuci. Het was echter te laat, de rode vaandels hadden wortel geschoten en hun wapenschilden met de hamer en de sikkel waren één geworden met het pleisterwerk, zodat ze alleen van de façades konden worden verwijderd als je de hele muur sloopte. Zoals Sahag Şeitanian, die wat langer dan de anderen door het raampje naar buiten had staan turen, terecht opmerkte: 'Om bevrijd te kunnen worden, is het niet nodig dat zij vertrekken en wij achterblijven, maar dat wij vertrekken en zij achterblijven.' Het was een mistige ochtend die volgde op een regenachtige nacht, de Russische soldaten waren snel verdwenen, de aarde had hun schoeisel modderig gemaakt, zodat ze geen stof opwierpen.

De artsen waren artsen gebleven, maar, zoals in iedere oorlog geschiedt, nadat ze de uitgehongerden, de uit hun wonden bloedenden, de van de tyfus rillenden en degenen die hen beweenden onder en boven elkaar hadden begraven, kregen ze nu hun handen vol aan de geboorten. Kinderen die, in een wereld op zijn kop, waar de zon in het oosten onderging, als bejaarden op de wereld kwamen.

Derhalve bewaarde mijn grootvader Garabet Vosganian een gelijke afstand van alles wat er plaatsgreep. Hij wilde de wereld doorgronden en beschouwde alles wat gebeurde als herhaalbaar, daarom liet hij de modellen in zijn plaats leven. Zijn model van het leed was de monnik Komitas, met wie hij, op de drempel van de ouderdom,

steeds meer gelijkenis ging vertonen, zodat toen ik voor het eerst het dodenmasker van Komitas zag, dat door mechitarische monniken werd bewaard op het Venetiaanse eiland San Lazzaro, ik schrok van de ongehoorde gelijkenis. Voor mijn grootvader was vader Komitas waarschijnlijk niet alleen het model van het leed geweest, maar ook het model van de waanzin.

Hij zat vaak roerloos voor zich uit te mompelen. Wij wisten ook niet wat hij zei, grootmoeder liet het niet toe dat we dichterbij kwamen. Die bladzijden zijn blanco gebleven in *Het boek der fluisteringen*. Andere keren sloot hij zich op in zijn kamer om te zingen. Hij had een baritonstem die vlotjes omhoogging naar een doordringende tenor, net als de stem van Komitas, die Vincent d'Indy, Camille Saint-Saëns en Claude Debussy versted had doen staan. Hij zong en begeleidde zichzelf op de viool, en dan spande hij zich in om meerdere snaren tegelijk aan te strijken, zodat hij klonk als een kwartet.

Komitas werd ook op 24 april 1915 gearresteerd, net als zijn vrienden, de dichters Daniel Varujan, Ruben Sevag en Siamanto. Hij bleef zijn tuniek van archimandriet dragen, maar niet zijn kap, die door zijn puntige vorm deed denken aan de berg Ararat en die de vertegenwoordigers van de Armeense kerk, van katholikos tot monnik, allemaal dragen. Zijn kap en mantel gaf hij weg aan een stel stakkers die in het konvooi meeliepen. Die hadden ze met auto's tot in de buurt van Ceanguiri gebracht. Komitas was opgenomen in de menigte, waar hij zo goed en zo kwaad dat ging probeerde het lijden van de mensen te verzachten terwijl hij hen op het hart drukte hun geloof in God niet te verliezen. 's Nachts bleef hij alleen en begon hij te mompelen. Aanvankelijk meende zijn reisgenoten dat hij bad, maar hij bad niet, hij sprak tegen iemand, en als die iemand God was, dan leken zijn woorden, ongebruikelijk voor een monnik, verwijtend te zijn, een soort omgekeerde psalmen. En op een dag zag hij een vrouw die op het punt stond te bevallen, maar voordat hij dichterbij kon komen, reet een soldaat met zijn zwaard de gezwollen en kloppende buik van de vrouw open. Vanaf dat moment deed Komitas, net als Andrei Roeblov vijf eeuwen daarvoor, nadat hij getuige was geweest van de door de Tartaren begane wreedheden, er het zwijgen toe. Hij heeft nog één enkele keer gesproken, de anderen dachten aanvankelijk dat het een grapje was, maar naderhand begrepen ze dat vader Komitas de teugels van zijn verstand had laten glijpen. Hij bleef midden op de weg staan en zei tegen zijn reisgenoten van het konvooi: 'Haast je niet! Laat de soldaten maar voorgaan...' Daarna, toen Daniel Varujan werd afgevoerd om gedood

te worden, sprak Komitas voor het laatst. In feite sprak hij niet, maar zong hij. Eerst psalmen, 'Vergeef me, Heer!', maar met een raspende stem, alsof hij eerder verwachtte dat God zich tegenover ons zou verontschuldigen, vervolgens *Grunk – De kraanvogel*. En toen hij klaar was, barstte hij in lachen uit. Zijn schaterlach klonk de hele nacht, hees en nerveus, als een vergaan stuk doek dat je doorscheurt en doorscheurt, opvouwt en weer doorscheurt. Velen van hen, te beginnen zelfs met Daniel Varujan en Siamanto, zijn toen omgebracht. Archimandriet Komitas werd door Oguz Bey, die niet wist wat hij met hem aan moest, uiteindelijk maar teruggestuurd naar Constantinopel. Hij was heel bedreven in het vermoorden van mensen die niet meer op hun benen konden staan of probeerden te vluchten, hij vermoorde mensen die baden, smeekten, huilden of vloekten, maar hij wist niet was hij aan moest met een man die lachte.

En Komitas lachte aan één stuk door, het was een lach zoals niet eerder was voorgekomen, waarin de tranen van de lijdenden waren opgenomen, maar die de moordenaars uitdaagde: die lach liet zien dat er in Komitas niets meer om te doden over was.

Hij heeft zichzelf nooit meer hervonden. Zijn vrienden stuurden hem naar Parijs, naar een sanatorium. Hij overleed twintig jaar later; lachen en huilen hadden zich verzoend op zijn doodsgesicht. Zijn gelaatsuitdrukking is bedaard, zoals ook die van mijn grootvader was, alsof de dood een rustpauze was, alsof je over de rand van een verkoelende put leunde en naar binnen keek.

Opa Garabet zong *De kraanvogel*, het lied dat verhaalde over zijn geboortestreken, vervolgens barste hij niet in lachen uit, maar zweeg hij. Ik wist wat hij deed, want de sporen bleven op het doek achter, de schaterlach van mijn grootvader bestond uit kleuren, hij had ze, dacht ik, lukraak met de verfkwast op het doek gekladderd, rechtstreeks met een in het palet gedoopte vinger of, wanneer het geschater niet meer ingetoomd kon worden, drukte hij de tube verf rechtstreeks leeg op het doek. Zwart en oranje waren de dominante kleuren, die grootvader aandachtig bestudeerde, op die manier probeerde hij zichzelf te doorgronden. In zijn inspanning te wereld te doorgronden had grootvader, voor ieder ding, zijn methodologische normen. Zo ontcijferde hij zichzelf door middel van kleuren. Ieder mens heeft zo zijn energielading. Energie betekent in de allereerste plaats licht. Licht is een combinatie van kleuren, je kunt, afgaande op het kleurenspectrum, begrijpen van hoe ver het komt, welk lichaam het uitstraalt, op welk tijdstip van de dag we leven. Datzelfde gaat

ook op voor de mens, je zet hem neer tegenover een kristallen piramide en kijkt naar hem. Kijk mij nou, zei grootvader, terwijl hij van dichtbij het met kriskras lopen kleuren doorstreepte vel papier bekeek, dat hij zelfs betastte, om niet alleen de kleur en de soepele lijnvoering te zien, maar ook de gladheid of ruwheid van de toets.

Dit behoorde overigens tot zijn zeldzame momenten van betrokkenheid. Verder bekeek hij de dingen geduldig en nauwgezet. Zelfs wanneer hij at, om het wezen van zijn voedsel te doorgronden, kauwde hij iedere hap drieëndertig keer, het noodzakelijke aantal kauwbewegingen, zei hij, om aan de ene kant de smaak en de betekenis van ieder levensmiddel te doorgronden, en aan de andere kant om het voedsel klein genoeg te maken zodat hij zijn maag in acht nam. Eerlijk gezegd was het punt waarop hij op gelijke afstand van alle andere dingen werd geplaatst ook even ver van hemzelf verwijderd. Jezelf bezien met dezelfde nieuwsgierigheid en afstandelijkheid als waarmee je de bomen in je tuin of het verloop van een oorlog bestudeert, vanaf de plaats waar alle dingen van buitenaf kunnen worden bekeken, is ook een vorm van waanzin. Alleen had grootvader, zoals overduidelijk het geval is, vader Komitas als model van leed voor ogen, echter niet om hem te imiteren, maar om hem te weerspiegelen. Terwijl de waanzin van vader Komitas een waanzin van binnenuit was, was de waanzin van opa Garabet een waanzin die boven de dingen zweefde.

Daarom, zei mijn grootvader, die van mening was dat de wereld alleen bestond om doorgrond te worden, wanneer je jezelf van buiten leert, wanneer je zo voorspelbaar wordt dat je jezelf uit je hoofd kunt opzeggen, als een gedicht, met begin en einde, ja zelf op rijm, dan is het tijd om te streven.

Als, bij hun passage door deze wereld, grootvader Garabet Vosganian begreep en grootvader Setrak Melichian niet begreep, dan was mijn peetvader, Sahag Şeitanian, degene die leed. En terwijl voor opa Garabet het eerste begrip, dat wil zeggen het zelfbegrip, kwam van de ontmoeting met elkaar kruisende kleuren, en voor opa Setrak het zelfbegrip kwam van de in overmaat ontvangen klappen, ontleende Sahag Şeitanian zijn zelfleed aan de ontmoeting met Yusuf.

Acht

HET VERHAAL VAN YUSUF. In *Het boek der fluisteringen* komen geen verzonnen personages voor, ze hebben immers allemaal op deze wereld geleefd, op hun eigen plaats, in hun eigen tijd en met hun eigen naam. Er is één enkel personage dat wellicht als verzonnen overkomt en dat komt doordat zijn bestaan *Het boek der fluisteringen* verandert in een getrapte werkelijkheid die zichzelf verveelvoudigt, als twee tegenover elkaar geplaatste spiegels. Ik schrijf dikwijls over de verteller van *Het boek der fluisteringen*. In mijn vertelling vertelt de verteller over *Het boek der fluisteringen*. En in dit nieuwe vertelde boek maakt opnieuw de vertellende verteller zijn opwachting. Hij vertelt over de verteller en over diens vertelling. Als het andersom zou zijn en ik bij de laatste verteller zou belanden, bij degene die zo zwak is dat hij zichzelf beschrijft, en ik zou vanaf hem naar mijzelf toe komen, dan zouden we de droom hebben, vervolgens de droom in de droom enzovoort. Op deze wijze, door te schrijven over degene die schrijft, en die op zijn beurt gebogen zit over het manuscript waarin ook het personage genaamd de auteur voorkomt en schrijft, bevinden wij ons echter in een soort getrapte afdaling, zoals bij die in elkaar passende speelpoppen, de matroesjka's die de oude Musaïan had meegebracht uit Siberië, toen hij de tel van de jaren al kwijt was en er niet bij had stilgestaan dat zijn zoon, Arachel, inmiddels de soldatenleeftijd had bereikt.

Te midden van zoveel reële personages zijn er sommige namen die u ook in de geschiedenisboeken zullen terugvinden, andere zult u alleen in *Het boek der fluisteringen* tegenkomen. Het boek, hoewel het meestal spreekt over het verleden, is geen geschiedenisboek, want in geschiedenisboeken gaat het met name over de overwinnaars; het is eerder een verzameling psalmen, want het spreekt voornamelijk over de overwonnenen. En te midden van de personages van het boek is er ook eentje dat niet heeft bestaan en desondanks, of wellicht juist daarom, een naam draagt: hij heet Yusuf. Deze Yusuf was niets anders dan een geleende naam en hij bestaat alleen in *Het boek der fluisteringen* omdat hij, hoewel hij geen deel uitmaakt van het samenstel van het boek, niettemin de sleutel is die de deur van het meest beweende vertrek van die marginale eeuw opent, voorzien van kale, met de nagels bekraste wanden, met opengebroke vloeren, met opgehoopte aarde, willekeurig opgeworpen, zoals dat gebeurt met inderhaast gedolven graven. En de meest overhaaste graven zijn de massagraven.

De levenden en de doden behoren toe aan hemel en aarde. Alleen de stervenden behoren volledig toe aan de dood. Deze waart tussen hen rond, hij is gewoonweg goedaardig, want op sterven liggen is een staat waar de dood liever niet al te haastig een einde aan maakt. Deze vormt zijn verse haver. De stervende staat is een initiatie voor de dood. Van Al Mamoura tot Deir ez-Zor, over een afstand van meer dan driehonderd kilometer, heeft een heel volk de zeven kringen doorlopen, dat wil zeggen: de weg van de initiatie tot de dood. Aan het einde waarvan Sahag Şeitanian Yusuf heeft ontmoet.

AL MAMOURA. DE EERSTE KRING. Het was een rechte weg, die langs de spoorlijn liep. De toegang tot de eerste kring, van de konvooien die waren gevormd door Armeniërs uit de meest uiteenlopende plaatsen, uit Europees Anatolië, Smyrna, Izmid of Adrianopolis, of uit de vilajets van oostelijk Anatolië, uit Trabzon, Erzurum of Kharpert, geschiedde te voet. Van een afstand gezien, zoals ze daar voortliepen, dicht opeen en met gebogen voorhoofd, hadden ze wel iets weg van pelgrims. Alleen worden pelgrims voortgedreven door hun geloof en niet door soldaten die hen in de rug duwden met de snuiten van de paarden of degenen die afgedwaald waren met zweepslagen terugbrachten in het konvooi. Het gezin waar Sahag Şeitanian toe behoorde bestond uit vijf personen: zijn grootmoeder, zijn ouders, zijn jongere zusje en hijzelf. De andere twee kinderen, die ouder waren, Simon en Haigui, waren in het geheim naar Constantinopel gestuurd. Zijn moeder, Hermine, was een levenslustige vrouw. Ze stond nog stevig op haar benen, sloeg haar armen om haar kinderen heen en hield de rechte weg aan, in het midden van het konvooi, om hen te beschutten voor de paardenhoeven. En om hen te behoeden voor de aanblik van de door de raven aangevreten lijken langs de kant van de weg. Ze hadden wat geld, dat Rupen, de vader, onder zijn hemd verborgen hield. Met een deel ervan hadden ze een soort kaartjes kunnen kopen, beter gezegd: ze hadden er de welwillendheid van de stationschef in Izmid mee gekocht en waren in de trein gestapt waarmee ze de route Akşehir-Konya-Pozantı-Adana hadden afgelegd, tot halverwege de afstand tot Al Mamoura, waar de trein stilhield op bevel van het leger, dat de spoorweg had geblokkeerd. Het stoppen van de trein, al zou de tocht, tijdens welke ze over rotspaden moesten lopen of zinderende vlaktes moesten oversteken, uitputtend worden, had echter hun leven gered, want de veewagens waarin ze waren gepropt waren te krap geweest, ze hadden vrijwel niets meer te eten en niemand had hun

water gegeven. De doden die nog in de wagons lagen, waren degenen die nog maar net waren overleden, want allen die onderweg waren gecrepeerd hadden ze uit de wagons op het talud gesmeten.

Ze hadden dus twee keer geboft. Ten eerste omdat ze geen honderden kilometers te voet hoefden af te leggen, en ten tweede omdat ze uit de wagons waren gezet toen ze met hun allen op het punt stonden de verstikkingsdood te sterven. Maar de meesten, vooral die behoorden tot de konvoeien uit de westelijke vilajets, kregen deze kans niet. Die legden de hele weg te voet af, al lukte het sommigen van hen, de meest welgestelden, om karren en muil dieren op de kop te tikken. Door de uitputting, de kou, de honger, de roofovervallen en de moordpartijen waren van de bijna anderhalf miljoen gedeporteerden een half miljoen mensen omgekomen nog voordat ze de rand van de eerste kring bereikt hadden. Daar kwamen degenen nog bij die wel hun bestemming hadden bereikt, doch niet op eigen kracht, maar meegevoerd door het water van de Tigris en de Eufraat.

In september begonnen de nachten koud te worden, zonder dat de hitte overdag werd ingetoomd. Ze waren gedwongen om hun bivak op te slaan op een uitgestrekt stuk land naast het station van Al Mamoura. Zover het oog reikte, hadden de mensen uit alles wat ze maar voorhanden hadden, uit dekens, kleding en beddengoed, een soort tenten opgetrokken. In merendeel leunden die slechts op vier stokken, waartussen over een oppervlakte van drie-vier vierkante meter een verschoten lap was opgehangen, die wel bescherming bood tegen de zon en de regen, maar volstrekt machteloos was tegen de kou. Sahag telde met zijn blikken zoveel in elkaar geflanste tenten, dat de grenzen ervan buiten zijn gezichtsveld vielen. Ze waren opzettelijk aan de rand van de stad opgezet, aan de andere kant van de spoorlijn, zodat de grens die door de rails werd gevormd eenvoudig te bewaken was en niemand het zou wagen de stad in te gaan voor brood. Zij hadden nog wat te eten, ze verorberden het gehaast en behoedzaam, in de schaduw van de tent, om niet te worden opgemerkt door de mensen om hen heen.

Af en toe naderden losse groepjes de spoorlijn, maar die werden dan teruggejaagd naar het kamp. Toch stopten de soldaten uiteindelijk met hun bedreigingen en lieten hen hun gang gaan. Ditmaal waren het namelijk mensen die van tent tot tent gingen en de bewoners ervan hielpen hun doden af te voeren. En om de doden niet helemaal alleen te laten, legden ze hen naast elkaar neer, en vervolgens, wanneer hun aantal te groot werd, boven op elkaar, zodat de dood

stapels deed ontstaan die het kamp omringden als wachttorens. De dieren snoven van de honger en van de geur van de dood, het waren hoofdzakelijk muilezels, ingespannen voor de karren of ingezet om knapzakken op hun lastzadel mee te zeulen, zij hadden bewezen over meer uithoudingsvermogen te beschikken, de paarden waren ofwel van de dorst gestorven ofwel hadden hun enkels gebroken op de bergpaden. De honden hielden afstand, ze werden in de oogopslag van de mensen dezelfde honger en opgejaagdheid gewaar, ze wachtten geduldig, net als de zwermen kraaien, het vallen van de avond af.

Ze sliepen dicht tegen elkaar aan, om warm te blijven. Overdag kleedden ze zich uit en maakten een afdak van hun aan elkaar geknoopte kledingstukken. Ze hadden het met een pasgetrouwde jong stel uit Konya op een akkoordje gegooid, dat ze hun kar zouden delen en dat de mannen hem vanachteren zouden duwen, om beurten, om de muilezel te helpen. Een vrouw bood aan hun lakens te verstellen, zodat ze langer heel zouden blijven in de vlagerige wind. Ze was in het gezelschap van haar verloofde, ze zouden gaan trouwen, maar de bruiloftsgasten waren onderweg gestorven.

Sahags moeder had twee potten, waarin ze regenwater opving. Wanneer het water op was, betten ze hun lippen met de lappen die ze 's nachts ophingen zodat ze het vocht van de dauw konden opnemen.

Toen het tentenkamp te ver uitdijde en dreigde de spoorlijn te overspoelen en het aantal doden zo hoog was opgelopen dat de lucht zwaar werd van de geur van de dood, baanden de soldaten zich te paard een weg tussen de tenten door en dwongen enkele duizenden mensen om opnieuw op pad te gaan. De tenten stortten in onder de paardenhoeven, de mensen werden met zweepslagen naar de rand gedrongen. Wanneer ze er niet in slaagden hun spullen snel genoeg in bundels te pakken of hun tenten op te vouwen, joegen de ruiters hen op door de uit droog textiel bestaande afdekkingen in brand te steken.

Eind oktober waren zij aan de beurt. Tot aan de volgende pleisterplaats was het ongeveer vijf uur lopen voor iemand die gezond van lijf en leden was, maar voor hen nam het bijna twee dagen in beslag.

ISLAHIYE. DE TWEEDE KRING. De route voerde door het Amanusgebergte, over de bergkammen, daalde vervolgens af naar Islahiye aan de oever van een rivier. Het bereiken van de tweede kring ging ook gepaard met de eerste sneeuwval. Velen

gingen gekleed in verweerde vodden en alleen het met hun zweet doortrokken stof maakte hun kleren wat dikker en verschafte hun op deze wijze enige warmte. Ze hadden de deken op de muilezel laten liggen en hadden zich, gedurende de gehele tocht, in lakens gehuld. Ze lieten de kar achter, waarvoor geen ruimte was op de smalle paadjes, en de mannen droegen op hun rug zoveel mogelijk van hun bezittingen mee. Toen het wat warmer werd, scheurden ze een laken in repen en bonden zich aan elkaar vast om te voorkomen dat ze langs de steile hellingen omlaag zouden glijden. Het was een nette weg, zoals die in de bergen zijn, en zo bleef hij ook na de passage van het konvooi, want degenen die machteloos neervielen, werden met stokslagen het ravijn ingeduwd. De oude vrouw was op de muilezel gehesen, wat haar hielp de tocht te volbrengen, in tegenstelling tot vele anderen die van uitputting stierven of zieltogend in de diepte stortten, zodat ze tegen de rotsen te pletter sloegen. Toen ze de vlakte bereikten, werd het konvooi opgewacht door een bende van enkele tientallen gewapende Koerden. Als op een teken maakten de soldaten pas op de plaats, zodat ze het konvooi weerloos zijn weg lieten vervolgen. De mensen bleven staan, terwijl ze angstige blikken wierpen in de richting van de ruiters die op hen af stormden, zwaaiend met hun vuursteengeweren en zwaarden. Het was een smalle hoogvlakte, achter hen waren aan de ene kant de bergen en aan de andere kant de steile hellingen, en vóór hen de ruiters. Een tafereel dat we kennen uit honderden relazen. Aan hun lot overgelaten konvooien, verstoken van bescherming, in meerderheid vrouwen en kinderen, die over het veld alle kanten uit vluchten om een goed heenkomen te zoeken, zonder te beseffen dat ze, juist op het moment dat ze erin slaagden zich los te maken van de groep, een onmisbare prooi vormden voor de ruiters, belust op roof en bloedvergieten, want het waren ofwel met dat oogmerk uit de Turkse gevangenissen vrijgelaten en bewapende misdadigers, ofwel Koerden, Tsjetsjenen of bedoeïenen. Zelden stuitten ze bij toeval op hen, meestal waren ze op de hoogte gesteld van het reisschema en de route van de konvooien, en de soldaten hadden opdracht gekregen afstand te bewaren en hen hun gang te laten gaan. Soms alleen om hen te beroven en hun jonge vrouwen te schaken, andere keren, zoals dikwijls gebeurde, om hen tot op de laatste man af te slachten. Er was geen peil op te trekken, je kon worden gedood omdat je geld of sieraden bij je had of omdat je niets meer te geven had. Het beste was om je op te rollen of languit te gaan liggen en doen alsof je dood was. Als je het geluk had niet onder de paardenhoeven te worden vertrapt, kon je ontkomen totdat

de ruiters, die steeds op zoek waren naar bewegende doelwitten, er de brui aan gaven of de schemering neerdaalde en ze kreten slakend wegreden, terwijl ze op de zadels van hun paarden de breidels van de spartelende vrouwen aansnoerden. De vlakke lieten ze bezaaid met lijken achter, waartussen de overlevenden langzaam, verwaasd overeind krabbelden.

De verloofde van de vrouw met ze bevriend waren geraakt, werd ook omgebracht. Hij droeg om zijn hals een ketting zonder waarde, die echter glom, waar een ruiter zijn oog op laten vallen, en deze nam niet de moeite hem zich op een andere manier toe te eigenen dan door zijn hoofd af te houwen. Ze waren genoodzaakt hem daar achter te laten, als prooi voor de dieren.

Doordat ze de gewonden mee moesten zeulen, bereikten ze pas tegen de dageraad het kamp van Islahiye. Bij de ingang tot het kamp lagen aan weerszijden twee stapels lijken, hoofdzakelijk kinderen. Er werden tenten opgezet. Er was vrijwel niets meer te eten. 's Ochtends doorkruisten soldaten te paard kriskras de vlakke en gooiden lukraak broden in de richting van de tenten. De mensen doken erop, waardoor meerderen één brood te pakken kregen en elkaar erom bevochten. Tegen het middaguur daalde de rust neer over het kamp, de mensen sleepten zich onder de tenten om te waken bij de stervenden.

De soldaten bewaarden afstand, want de verstikkende geuren van de dood waren niet zoet, maar scherp en verkondigden de verspreiding van dysenterie. De kampcommandant riep de gezonde mannen bij zich en gaf hun opdracht de doden te vergaren. Aangezien honger en dysenterie in die herfstmaanden, in het kamp van Islahiye, meer dan zestigduizend slachtoffers hadden gemaakt, beval de commandant dat de doden twee, drie dagen aan de rand van het kamp moesten blijven liggen alvorens te worden begraven. Wanneer ze aan de wind waren blootgesteld, droogden de doden immers uit en verschrompelden ze, zodat ze minder plaats innamen; zo werd er ruimte geschapen in de massagraven.

Daarna zetten ze de tenten dicht bij elkaar, zodat er geen ruimte was voor de rovers, vooral de bedoeïenen uit de omliggende dorpen, om ertussendoor te glippen. Bang voor elkaar waren ze immers niet, want geen van de gedeporteerden stal geld of goud, aangezien ze daar toch niets mee konden beginnen. En de dingen waar ze wellicht naar hunkerden – meel, suiker of gedroogd vlees – waren toch allang op. De dieren zochten, aan de voet van de muren of tussen de spoordijken, naar plukjes gras. Zij van wie de ingewanden werden verscheurd door dysenterie lagen

ineengekrompen op de grond op hun dood te wachten. De anderen kauwden langdurig op de brosse broodkorsten die hun vanaf de galopperende paarden waren toegeworpen.

Er gebeurde iets wonderbaarlijks en vreselijks tegelijk: het begon te sneeuwen. Ze renden met opengesperde handpalmen uit de tenten naar buiten, ze hadden nog genoeg leven in zich om de vlokken te doen smelten in de holtes van hun handen en de druppels van hun vingers te likken. Daarna, toen ze zagen dat het harder begon te sneeuwen, wachtten ze tot hij een laag vormde en likten ze hem van de grond, net zoals de honden en de muilieren deden. Sahag had zich er meer aan te goed gedaan dan de anderen, want het was hem opgevallen dat de sneeuw vooral dikker was en langer bleef liggen op de voorhoofden van de doden, die killer waren dan de aarde zelf.

De sneeuwval ging echter gepaard met een bittere vrieskou, die de aarde bevroor, de lakens waaruit de geïmproviseerde tenten waren gemaakt in scherpe plooien veranderde, de lucht klaarde, het gewriemel van alle soorten schepsels deed stilvallen en de stank als rijp op de grond deed neerslaan. De mensen kropen tegen elkaar aan, ze kwamen uit verschillende tenten samen in de grootste, en daar waar iemand erin was geslaagd een vuurtje aan de praat te krijgen door een paar bevroren twijgen te ontdooien, verdrongen ze elkaar, zelfs als ze er slechts in slaagden van afstand het ziertogende vlammetje te bekijken.

En de stervenden waren zo uitgemergeld van de honger en zo geradbraakt door de kou, dat wanneer ze hen bij hun handen of voeten tussen de tenten door sleurden, hun armen of enkels knappend braken, als dorre takken.

Toen de sneeuw smolt, begon het formeren van de konvooien weer. De hemel raakte doorweekt en het begon te regenen. De wegen veranderden in modder. Ze bonden repen lakens om hun voeten, anders zouden hun blote voetzolen aan de aarde zijn vastgeplakt en zouden de mensen de kracht hebben ontbeerd om ze weer uit de blubber te trekken. Onder de druilerige regen die alle omtrekken vervaagde, nam de nieuwe tocht bijna een week in beslag. De doden konden niet geteld worden, want op deze nevelige weg, waar niemand iets kon zien behalve de blauwige damp van zijn eigen ademhaling, was het in de regen geweekte vlees van hen die vielen zo slap en klef als de kleiige leem. Ze werden onder de voet gelopen door degenen die achter hen kwamen en hun vlees werd vermengd, als in een zwart deeg, en bedekt met de modder van de wegen. En zelfs toen ze waren aangekomen, hield het niet op

met regenen.

AL BAB. DE DERDE KRING. Het veld van zwarte tenten strekte zich uit over een strook grond op enkele kilometers van het stadje, juist om te voorkomen dat de gedeporteerden toegang zouden hebben tot de plaats. Omdat de bodem zo kleiachtig was, was het met sneeuw vermengde water plassen beginnen te vormen, zodat alles in een zomp veranderde.

Ze waren er niet toe gekomen de onderweg achtergebleven doden te tellen, want ze konden het al niet bolwerken met alle gestorvenen in het kamp van de gedeporteerden. De mannen, voor zover die er nog waren, hadden zich in twee groepen georganiseerd. De ene belastte zich ermee de doden tot buiten het kamp te dragen en massagraven te delven. De doden waren moeilijker te dragen in de derde kring, want doordat ze zo dor waren als rulle aarde en lichte botten hadden van de kou, namen ze water op en zwollen op, zodat hun doorweekte aderen knapten en ze zo rood werden als rauw vlees. Opgezwollen en moeilijk dubbel te vouwen, namen ze meer plaats in beslag en daarom moesten de kuilen, nog afgezien van het feit dat de aarde klef was, groter worden gemaakt.

De tweede groep mannen zwierf over de vlakte, zonder de stad dichterbij te naderen dan de vuilnisbelten en de rand van de achterbuurten, op zoek naar voedsel, dat het vaakst bestond uit dode dieren. Sommigen, die nog vlot te been waren, wierpen met stenen naar de kraaien of joegen op de honden die rondom het kamp zwierven en na het invallen van de nacht de haastig dichtgegooide graven openspitten, op zoek naar niet-rottend vlees.

Zo brak de tyfusepidemie uit. Hij trof allereerst de kinderen. Hij bedekte hun wangen met rode vlekken die vanwege de miserabele omstandigheden al gauw veranderden in bloedende wonden waarin bloed en koortszweet zich vermengden. Daarna sloeg hij ook over op hun moeders, die zich er niet van konden weerhouden hun van de koorts rillende kindertjes in hun armen te koesteren. Alleen de winterkou verhinderde dat de besmetting iedereen trof. Maar de koude maakte ook dat degenen die ziek werden reddeloos verloren waren. Uit angst voor de ziekte bewaarden de soldaten de afstand en slechts zelden, zonder van hun paarden te komen, waagden ze zich tussen de tenten, om de mensen wat brood toe te werpen in de natte sneeuw. Niemand peinsde er nog over de modder eraf te vegen, de geluksvogels die een homp brood hadden weten te bemachtigen, renden weg om

deze te delen met de andere bewoners van hun tent of doken ineen met hun hoofd op hun borst, terwijl ze hun homp brood stevig vasthielden en zonder kauwen naar binnen werkten, om te voorkomen dat een ander zich erop zou werpen en het af zou pikken.

Nu en dan waagden vooral de vrouwen, die gek werden van medelijden met hun zieltogende kinderen, zich tot aan de rand van de nederzetting in de hoop dat ze om eten konden bedelen of een veiliger onderdak en een schoon bed zouden vinden. Ze werden weggejaagd met stenen of stokslagen, wanneer ze niet meteen werden neergeschoten.

De vrouw met wie ze op weg waren gegaan, werd ziek. Ze zat erbij als een hoopje ellende en het enige wat ze voor haar konden doen, was al het beddengoed dat ze bezaten om haar schouders leggen. Op een dag kwam de man van de familie Şeitanian terug met een gedode raaf, waar hij op had gejaagd vanaf het moment dat de vogel, te midden van zijn zwerm, was begonnen rond te cirkelen boven de stapels lijken. De man had een woeste schittering in zijn ogen, zijn ingevallen wangen waren bedekt met plukjes krullend haar, zijn kleren waren niet meer dan vodden en om te voorkomen dat ze zouden fladderen in de wind, had hij ze vastgebonden met een touw dat hij meermalen om zijn lichaam had gewikkeld, van zijn borst tot zijn middel. In plaats van schoenen droeg hij twee stroken aan elkaar geknoopte stof, en onder zijn voetzolen had hij een stuk plank gebonden. Daardoor liep hij hortend en slepend, waarbij hij af en toe zijn voeten moest optillen om over drempels heen te stappen. Om te jagen hoefde hij niet te rennen, daar zou hij ook niet de kracht toe hebben gehad, de kadavers hoefde je slechts op te rapen, en wat de honden en de raven betrof, die zwaar waren van het voer waarmee ze zich in het kamp ruimschoots konden verzadigen, volstond het om met vaardige hand een steen te werpen en vervolgens, met dezelfde steen, hun kop in te slaan. Of om hen met een snel gebaar de nek om te draaien. Wat Rupen Şeitanian dan ook gedaan had, de kop van de vogel was in een onnatuurlijke positie geknikt. Bij die aanblik drukte Hermine haar kinderen tegen zich aan en fluisterde verward: 'Ur es, Asdvadz? Waar bent u, Heer?' 'God ligt op sterven, vrouw,' zei de man. 'Kijk, Zijn engelen zijn al gestorven.' En hij wierp de zwarte vogel in het midden van de tent.

Met moeite slaagden ze erin, met vochtige spaanders, een verstikkend vuurtje te ontsteken en het vlees van de kaalgeplukte vogel te braden. Maar daar schoot de zieke vrouw niets mee op, wier ineenschrompelde maag geen voedsel meer

verdroeg. Ze braakte het enige stukje uit dat ze weten door te slikken en omdat ze vervolgens niet meer kon stoppen met kokhalzen, stierf ze korte tijd later door verstikking. 'Het is het teken van de zwarte engel,' mompelde Hermine. 'Het is een ander en nog vervloekter teken,' zei Rupen, 'als God zelfs zwarte engelen doodt.' En hij wierp een blik op de loodgraauwe lucht, op de zompige aarde, op de uit het kamp opstijgende dampen, die hemel en aarde samenvoegden tot een begerige en moordende nevel. Ze hesen de vrouw op de muilezel, zodat ze er als een zadeltas overheen hing, en Rupen bracht haar naar de rand, waar de lichamen opzwellen en uitdijden, klef. Maar eerst kleedden ze haar uit en verdeelden de kleren tussen Sahags jongste zuster, om haar voor de kou te behouden, en de jonge vrouw uit Konya, om te voorkomen dat de bedoeïenen, als ze haar ontkleed zagen, naar haar zouden lusten.

Hoezeer de plaatselijke bevolking zich ook in acht nam, door de gedeporteerden die dichterbij probeerden te komen te verjagen, alsof ze honden waren, met alles wat hun maar voorhanden kwam, terwijl ze 'Ermeni! Ermini!' schreeuwden, zodat ook anderen tevoorschijn zouden komen om zoveel mogelijk stenen te laten neerregenen op die schepsels die aarzelend en met uitgestrekte handen naderden, hoezeer ze zich dus ook in acht namen, de tyfus verspreidde zich ook in de stad. Toen trommelden de Arabieren hun strijders op en deze wierpen zich op het kamp van de gedeporteerden, dat ze onder de hoeven van hun paarden vertraptten, terwijl ze moordden met het scherp van hun zwaarden of met de kogel, hen verjoegen met het plat van hun zwaarden of stokslagen en de tenten in brand staken. Zoals iedere keer keken de soldaten onverschillig toe, want ze ontvingen welwillend de hulp die, net als andere keren, de meutes strijders verschaften aan de honger, de dysenterie en de tyfus. De slachtpartij duurde de hele dag, en de strijders beloofden terug te zullen keren indien de gedeporteerden zich de volgende dag niet opnieuw in beweging zouden zetten, het maakte niet uit waarheen, als het maar zo ver mogelijk van hun huizen was.

Hoewel de instructies luiden dat het kamp in Al Bab in isolement diende te worden gehouden tot het aanbreken van de lente, gingen de konvooien, vanwege het ongenoegen van de plaatselijke bevolking, toch weer op weg. Het was 5 januari, eigenlijk wisten ze dat niet zeker, niemand had de tel van de dagen bijgehouden en omdat er geen kenmerken waren waardoor de dagen zich van elkaar onderscheidden, zoals bijvoorbeeld de zondagse kerkdienst, werd alleen het

verstrijken van de jaargetijden opgemerkt, en dat bij benadering. Het enige wat exacter te tellen viel, was het aantal doden, dat de Turkse soldaten bijhielden door met de bajonet een kerf te maken in de dichtstbijzijnde paal bij iedere plaats waar de lijken werden gedeponereerd. Maar ook deze tel werd kwijtgeraakt vanaf het moment dat, nu de tyfus genadeloos toesloeg, de doden met karrenladingen tegelijk werden aangevoerd en regelrecht in de kuil werden gestort.

De komst van de kerst probeerden ze uit te rekenen uitgaande van de lengte van de nachten, maar omdat de hemel voortdurend bewolkt en loodgrijs was, leken de nachten langer dan ze in werkelijkheid waren. En het dodental liep op, want de stervenden gaven vooral in de loop van de nacht de geest. Maar omdat de volgende dag de eerste konvooien vertrokken en ze niet konden weten hoevelen het einde van de reis zouden halen, besloten de paar priesters, die zich louter door hun iets langere baarden nog van de anderen onderscheidde, dat het die nacht kerstavond zou zijn.

Degenen die nog een eindje kaars hadden, ontstaken het. Hermine zei: 'Laat het licht schijnen.' Ze brandden de hele kaars op, terwijl ze met hun vingers de hete was opveegden en over hun handpalmen uitspreidden. Eigenlijk hadden ze ook nog een stompje moeten bewaren voor de paasnacht. 'Tegen die tijd,' zei Rupen, terwijl hij zijn zolen omwikkelde, 'zullen we allemaal dood zijn.'

MESKENE. DE VIERDE KRING. Om uit de buurt te blijven van Aleppo, waar wederom het risico op besmetting bestond, gezien de steeds vijandelijker houding van de lokale bevolking en op nadrukkelijk bevel van Djemal Pasja dat de gedeporteerden en hun konvooien verre dienden te worden gehouden van de spoorlijn, vermeed het konvooi de best begaanbare weg, via Aleppo en Sebil, en doorkruiste het de meest onherbergzame plaatsen, via Tefridje en Lale. Wie gezond en sterk was, zou de afstand van Al Bab naar Meskene in twee dagen hebben kunnen afleggen, als we ervan uitgaan dat hij een verkwikkende slaap had kunnen genieten in de karavanserais van Lale, zijn buik rond had kunnen eten en beschikte over buidels met water die door muil dieren werden gedragen. De uit Al Bab vertrokken konvooien legden dezelfde afstand in ten minste tien dagen af, terwijl sommige zelfs pas na twee weken arriveerden.

Bij vertrek uit Al Bab was het opnieuw begonnen te sneeuwen. Aangezien ze niet de hoofdweg aanhielden, via Aleppo, en de sneeuw de hele uitgestrektheid bedekte,

sloegen de konvooien vaak de verkeerde richting in en na enig gepieker stuurden de soldaten ze dan weer op de juiste weg door hen de goede richting op te duwen met de snuit van hun paard. Het was ook niet moeilijk je te vergissen, want de mensen waaruit de konvooien bestonden, zelfs zij met het grootste uithoudingsvermogen, die vooraan liepen, vol in de wind, sjokten voort met hun blikken omlaag gericht en sloegen deze maar zelden op, maar niet naar de weg – die ze als oneindig beschouwden – maar naar de hemel, op zoek naar een flinter zonlicht, naar een teken dat het zou gaan stoppen met sneeuwen of naar gewoonweg een teken. Ze hadden zich gewikkeld in alle lappen en lakens die ze nog bezaten en die ze met touwen om hun lichaam hadden gebonden, tegen de wind. De dikste dekens hadden ze voor hun voeten bewaard, want ze hadden er een soort overschoenen van vervaardigd die ze in olie doopten, als ze die nog over hadden, of in de oliekuilen, om te voorkomen dat ze doorweekt zouden raken van de sneeuw. Het konvooi was compact op weg gegaan, later, naarmate de vermoeidheid toesloeg, strekte het zich echter tot over bijna een kilometer uit. De soldaten beperkten zich ertoe hen voort te duwen, zonder hen nog aan te sporen voort te maken, degenen die met de zweep of de knuppel werden opgejut, vielen op hun knieën neer in plaats van hun pas te versnellen. Omdat dit als een verzetsdaad werd beschouwd, doodden ze hen door, om kogels te besparen, met een knuppel tegen hun achterhoofd te slaan. Zij stortten dan bewusteloos neer in de sneeuw, wat gelijkstond aan de dood. Later zagen ze daarvan af en stonden toe dat ieder zich voortsleepte zoveel zijn krachten het toelieten. Sommigen, aan het eind van hun krachten, liepen steeds langzamer en zakten af tot het achterste gedeelte van het konvooi. Steeds moeizamer trokken ze hun voeten uit de sneeuwhoppen en uiteindelijk bleven ze roerloos staan, rechtop in de sneeuw, hun benen zo verkild dat ze hun knieën niet meer konden buigen. Zo stierven ze, staand, hun armen uitgespreid, zoals de wind ze had neergezet, als verdorde zwarte bomen. De karren die de gouverneur van Aleppo achter hen aan had gestuurd, bezorgd als hij was om het grote aantal doden, die, als ze langs de kant van de weg zouden blijven liggen, de besmetting tot in de stad konden verspreiden, troffen hen soms, enkele dagen later, nog altijd staande aan, hun bevroren armen krakend in de wind. Aanvankelijk joeg dit de doodgravers angst aan. Daarna trokken ze hen gewoon uit de sneeuw, als boomstronken met rotte wortels, en dan zeiden ze tegen elkaar dat de aarde verzadigd was van al die doden en besloten had om hen recht overeind te laten sterven.

Ze sliepen in verlaten karavanserais, waar ze soms twee dagen achter elkaar bleven om een beetje op krachten te komen. Vanuit Aleppo, samen met de karren voor de doden, waren ook enkele zakken met *bulgur* meegekomen, een soort ongepeld graan, waarvan ze zoveel kregen toebedeeld als in hun twee samengevoegde handpalmen paste. In Tefridje en later in Lale zagen ze vanuit de verte een menigte grote tenten, aan palen bevestigd, met metalen daken, waarvan sommige zelfs aanbouwsels van baksteen hadden, en ze waren blij beschutting tegen de kou te hebben gevonden. Ze mochten er echter niet dichterbij komen dan enkele tientallen meters. Om te voorkomen dat de weg naar Meskene bezaaid zou liggen met doden, hadden de autoriteiten besloten dat er in de vilajet Aleppo speciale nederzettingen zouden worden ingericht om de stervenden van de konvoien in onder te brengen. Ze ontvingen daar geen enkele vorm van verzorging meer, ze hoefden alleen met vijftien-twintig man en vrouw per tent languit te gaan liggen, waarna ze werden achtergelaten om te sterven. Ze verkeerden in een zo erbarmelijke staat, dat ze niet eens meer de kracht hadden om zich op hun andere zijde te draaien of om zich te verweren tegen de zwermen insecten. Ze stierven in de positie waarin ze waren achtergelaten, dikwijls met opengesperde ogen, want hun oogleden waren te verschrompeld en verdroogd om zich nog over de oogbollen te sluiten. Daarom werden deze kampen bewaakt door niet meer dan enkele bewakers zonder pistolen, slechts bewapend met knuppels en stenen tegen de honden, hyena's en kraaien, zonder zich echter al te ijverig te betonen.

De vreugde dat ze dergelijke plaatsen waren genaderd, omdat ze de indruk hadden dat deze waren ingericht tegen de gecombineerde aanslag van wind, regen en sneeuw, maakte eerst plaats voor verwondering en vervolgens voor afgrijzen toen het konvooi in de nabijheid van de tenten werd tegengehouden en ze er niet dichterbij in de buurt mochten komen. Bij alle twee van dergelijke verblijfplaatsen werd het konvooi opgewacht door een troep soldaten met aan het hoofd een hoofdman en een in het zwart geklede man die de anderen aansprakten als *doktor efendi*. Deze gaf opdracht dat alle leden van het konvooi zich in een rij moesten opstellen, op een pas afstand van elkaar, om te voorkomen dat ze op elkaar konden steunen. Sommigen stortten dadelijk ten aarde, zodat ze de taak van doktor efendi verlichtten. Want hij was niet gekomen om zich te bekommeren om de levenden, maar om de doden. Om niet het risico te lopen dat er zoveel lijken verspreid langs de weg lagen, vooral omdat het in Aleppo wemelde van de consulaten die klaar waren om depêches te

verzenden naar de keizerlijke hoven in Europa, wees doktor efendi de stervenden aan, die meteen werden vastgegrepen, naar de tenten gesleept en geslagen indien het leven in hen nog op enige wijze verzet bood. Doktor efendi woog ieder van hen, hief de vinger op naar elk van hen die exanthenen had, reeds beefde in al zijn gewrichten, buitengewoon bleke wangen had en verzonken ogen of wiens mondhoeken waren bedekt met een groenig-rossig schuim dat afkomstig was van het fluiten van de weggeteerde longen. In ieder van die twee kampen der stervenden nam het konvooi met ongeveer een tiende in omvang af. Van allen die uit Al Bab waren vertrokken, zou een derde Meskene niet bereiken. Velen bliezen hun laatste adem uit in een van de twee pleisterplaatsen voor de stervenden, de lichamen van anderen bleven langs de kant van de weg liggen, waar hun vlees tegelijk met de sneeuw zou smelten en hun botten in morenen vermalen zouden worden.

In Meskene, aan de grens van de vierde kring, stuitte de konvooien weer op de Eufraat, het beweeglijke graf voor duizenden gedeporteerden. Waar de rivier afboog, voorbij Meskene, verzamelden zich de lijken uit het noorden, die de waterstroom nog niet naar omlaag had getrokken of de vissen nog niet hadden verorberd. De lichamen werden met bootshaken op de oever getrokken. Omdat de grond bevroren was en het aantal kadavers te groot was om te kunnen begraven, werden ze overgoten met petroleum en in brand gestoken. De zwarte rook was te zien vanuit het kamp in Meskene, zodat de gedeporteerden wisten waarom de rook zo dik was, waarom de brandstapel zo vochtig was dat hij slechts smeulend kon branden, en water in de rivier dreef, en desalniettemin schuifelden ze naar de oever, waar ze zich op hun knieën lieten zakken om gulzig van het naar loog smakende water te drinken.

Sommigen van hen hadden opnieuw hun eigen tenten opgetrokken, anderen hadden zich geïnstalleerd in verlaten tenten. Zoals iedere keer nadat er een nieuw konvooi was gearriveerd, steeg het dodencijfer, waarna het zich weer stabiliseerde op het gebruikelijke aantal van vijf-, zeshonderd per dag. De koude was ietwat afgenomen, vooral overdag, maar was 's nachts nog altijd even bijtend. Het was gestopt met regenen en sneeuwen, en regen en sneeuw zouden steeds zeldzamer worden naarmate ze dichter in de buurt van de woestijn kwamen. Ook de lucht werd wat droger, waardoor de ademhaling van de stervenden nog erger piepte.

Het kamp werd streng bewaakt. De weinigen die erin slaagden de wachters te omzeilen en vervolgens werden gepakt op de vlakte aan de kant van de stad, werden urenlang tot aan hun nek ondergedompeld in het koude water van de rivier,

waarna ze gedwongen werden zich op de oever te drogen in de vlagerige wind. Als ze dat overleefden, werden ze naar de tenten gestuurd, waar ze korte tijd later, bibberend en ijlend, het loodje legden.

Plotseling liet de muilezel zich op zijn knieën en weigerde te drinken. Het was een goed dier geweest. Rupen streelde hem lange tijd, vol genegenheid, over zijn voorhoofd, vervolgens sloeg hij hem enkele malen met een steen op de plaats waar hij hem geaaid had. De kinderen huilden om hem, maar veegden hun tranen af toen ze de zoete smaak van zijn vlees proefden, dat niet draderig was zoals dat van de gedode raven, en evenmin bitter, als dat van de krenge. Ze hadden enkele dagen genoeg te eten en kwamen weer een beetje op krachten. Ze hadden ook ieder een handje bulgur gekregen. Toen ze vragende blikken ophieven vanwege dit gebaar van barmhartigheid, vernamen ze de reden ervan van Kior Hussein, dezelfde die de vluchtelingen strafte door hen onder te dompelen in het ijskoude water: 'Ik wil niet dat jullie hier doodgaan. We hebben al genoeg aan ons hoofd. De aarde is kleverig, moeilijk om in te graven. Doodgaan doen jullie toch. Maar jullie moeten te voet hiervandaan naar de woestijn. Daar hoeft niemand nog moeite voor jullie te doen. De wind en het zand zullen jullie daar begraven.'

Ze begrepen toen dat degenen die in hun handpalm een kopje korrels hadden ontvangen, verder moesten. Ze mochten naar de rivier gaan om van het loogachtige water te drinken, dat, net als het water van de Jordaan, de smaak van mensenvlees zou krijgen. De bulgur was een vergankelijk medicijn voor hun door dysenterie uitgewrongen ingewanden. En het water deed de zonder kauwen naar binnen gewerkte korrels in hun maag opzwellen, wat hun een pijnlijk gevoel van honger en verzadiging tegelijkertijd bezorgde. Want hun lichaam vroeg om meer energie, maar hun maag, ineengekrompen van voedselgebrek, zwol op, zodat de wanden ervan, dun geworden van het malen in de leegte, op knappen stonden.

Sahag was afgevallen, zijn enkels waren nauwelijks dikker dan zijn armen. Zijn moeder verdeelde het weinige dat over was gebleven in de zakjes meel en suiker, die ze op het station van Konya had gekocht van een stel stedelingen die, omdat ze wisten waarheen ze op weg waren en er daarom de prijs van de wanhoop bovenop hadden gedaan, er drie keer zoveel voor hadden willen hebben als ze waard waren.

Ze aten 's avonds, om te kunnen slapen, want Hermine had gemerkt dat honger in de nacht het moeilijkst te verdragen was, omdat het lichaam dan meer op zichzelf is teruggeworpen. Aanvankelijk had ze het eten verdeeld onder hen allen, vervolgens

aan zichzelf minder en aan de kinderen meer. In Meskene gaf ze helemaal niets meer aan de oude vrouw, die op een avond een groot kruis sloeg, zich omdraaide met haar gezicht naar de wand en ineengedoken stierf. Net zo hesen ze haar de volgende ochtend in de kar met de doden en net zo duwden ze haar in haar graf. Omdat niemand zich erom bekommerde de doden te wassen, niemand de wake over hen hield en niemand hen met de handen kruiselings over de borst in hun doodskist legde, had het ook geen nut om hun gewrichten te omwikkelen met in warm water gedrenkte lappen, zodat ze hun gebogen armen of benen konden strekken. Ze hadden niets voorhanden, en zelfs als ze de moeite hadden genomen het bevroren en verdroogde kraakbeen van de gewrichten zacht te maken, was dat vergeefse moeite geweest, want in de massagraven werden de lichamen niet een voor een neergelegd, maar eerder op een hoop gegooid. 'We kunnen haar beter tot vanmiddag hier houden,' zei Hermine. 'Tegen die tijd zijn de grafkuilen vol en dan leggen ze haar bovenop...' Ruppen antwoordde niet meer, maar beperkte zich tot een schouderophalen. Hij sprak geen woord en trok zijn schouders op, en de vrouw wist niet eens meer of hij dat deed bij wijze van antwoord of dat hij zijn steeds erger gebogen rug een beetje wilde losmaken.

De oude vrouw had het geëigende moment gekozen om dood te gaan. De volgende dag werd hun hoekje van het kamp omsingeld door soldaten en werden ze weer op weg gestuurd. Nu de muilezel dood was, had de oude vrouw toch niet meer verder kunnen reizen en zou ze naar de karren met stervenden zijn gesleurd die werden teruggebracht naar Lale, waar het enige dat in overvloed aanwezig was de zwermen insecten waren en het geduld waarmee de stervenden, uitgestrekt naast elkaar, de tijd werd gegund om dood te gaan.

DIPSI. DE VIJFDE KRING. Normaal gesproken nam de reis van Meskene naar Dipsi slechts een goede vijf uur in beslag. Het konvooi had er echter meer dan twee dagen voor nodig. Voor het eerst kwamen hun voetstappen in aanraking met de zanderige streken die de nadering van de woestijn verkondigden.

De karren die de doden en de stervenden verzamelden vergezelden hen niet meer. Af en toe wachtten de doodgravers die de gestorvenen verzamelden totdat de wind het zand had doen opwaaien en de hopen naakte en zwart uitgeslagen lichamen had bedekt. De twee reisdagen verliepen rustig. De lucht was opgeklaard en de wind was gaan liggen. Lijken lagen langs de kant van de weg, een groot deel

ervan aangevreten door dieren. Er tussen, stervenden, vrouwen en mannen, aan het einde van hun krachten door vermoeidheid, honger of dorst, kinderen die niet begrepen wat hen overkwam en geleund tegen rotsen of dorre boomstronken op hun dood wachtten. Deze inspanningen om overeind te blijven zitten waren hun de laatste poging zich te verzetten tegen de dood, want als ze zich uitstrekten langs de kant van de weg, werden ze door het zand bedekt en stikten ze.

Het kamp, dat uit enkele duizenden tenten bestond, lag in een vallei aan de rechteroever van de Eufraat. Zij die het hadden opgetrokken, gingen ervan uit dat, omdat het was ingesloten tussen de heuvels, de bestendige geuren van de dood en de scherpe stank van de dysenterie en de tyfus zich moeilijker zouden kunnen verspreiden. De afstand tussen Meskene en Dipsi was korter dan die tussen Al Bab en Meskene, daarom had de gouverneur van Aleppo in de pleisterplaatsen geen asielen voor de stervenden meer ingericht, die eufemistisch *hastahane* waren gedoopt, dat wil zeggen: ziekenhuis. Daarentegen, gezien de mate van uitputting waarin de konvooiën arriveerden, na een reis van twee dagen door zand en vervolgens over smalle bergpassen, werd het hele kamp in Dipsi Hastahane genoemd. En het verdiende die naam, aangezien hier, gedurende de enkele maanden dat het als concentratiekamp heeft gefungeerd, meer dan dertigduizend mensen om het leven zijn gekomen.

Het zogenaamde ziekenhuis was volkomen verstoken van medicijnen en had geen ander verplegend personeel dan de Armeense artsen onder de gedeporteerden die het overleefd hadden en die niets anders konden doen dan de ziekte benoemen, wanneer deze niet evident was, en het aantal dagen schatten tot aan het overlijden. Het kamp van Dipsi was een van de diepste treden in de initiatie voor de dood, niet zozeer vanwege het grote aantal mensen dat hier is gestorven, als wel vanwege het veel grotere aantal mensen dat, omdat ze hier een besmetting hadden opgelopen, later zou komen te overlijden, onderweg naar Deir ez-Zor, de plaats waar ook het zevende gewaad van de dood afviel.

Inmiddels was het maart. Het was gestopt met regenen. Af en toe, tegen de avond of wanneer de dag aanbrak, betrok een wolkenveld de lucht. De lente zou ongemerkt zijn gekomen voor de gedeporteerden, die steeds minder vaak om zich heen keken en dan louter angstig, aangetrokken door hoefgetrappel of door de vuursteengeweren en de kreten van de bedoeïenen. Daarom blikten ze voornamelijk omlaag. En zo werden ze de lente gewaar. In de omgeving van Abuhahar, Hamam,

Sebka en Deir ez-Zor, waar bomen een steeds zeldzamer verschijnsel waren, kwam het voorjaar onverwacht, wanneer plukjes gras opschoten, met dunne en lange sprieten. Aanvankelijk wisten ze niet hoe ze die moesten eten, hun tandvlees bloedde door de scherpe randen en ze verslikten zich in de draderige vezels. Daarna lieten de handigsten en geduldigsten hun zien hoe ze gras moesten eten. De sprieten moesten stevig in de handpalm worden geklemd, eroverheen werd een beetje zout gestrooid, zodat de grasprop enigszins vochtig werd. Deze werd niet in één keer weggekauwd, maar zacht gemaakt met speeksel, zoveel je kon vergaren in je droge mond, en zo moest je hem enkele minuten laten zitten, totdat je uitgehongerde mond er een soort pulp van had gemaakt, als een afkooksel. Toen er geen gras meer te vinden was, trok Ruben de wortels uit en spoelde die in het water van de Eufraat. Hij sneed ze in kleine stukjes en wanneer je die in water liet wellen, waren ze enkele uren later eetbaar.

Het regende niet, maar evenmin was het helder. De nabijheid van de woestijn deed een soort nevel opstijgen welke door het door de wind opgeworpen stof op zijn plaats werd gehouden. Het aantal honden en wolven was afgenomen, in hun plaats waren er hyena's verschenen. Deze waren moeilijker te vangen, want ze waren sneller en beter gewend aan de droogte van de woestijn. En hun kadavers waren onvindbaar, want wanneer hyena's hun einde voelden naderen, verdwenen ze in de woestijn waaruit ze gekomen waren. Wie wel waren overbleven waren de raven, moeilijk te raken, want in de paarlemoeren nevel waren ze onmogelijk te onderscheiden van de naakte lucht, waar geen vogels doorheen kwamen, en ook niet van elkaar, de witte engelen van de zwarte engelen.

Omdat er steeds minder gras was vanwege de uitwasemingen, maar ook door de paarden van de Turkse soldaten die rondom het kamp de wacht hielden, hadden Hermine en Ruben, na een hartverscheurend gepieker en gepeins, besloten om Sahag te laten toetreden tot de koeriers.

Mijn grootouders, Garabet Vosgian en Setrak Melichian, zongen, in hun momenten van eenzaamheid, geen liederen van de deportatie. En dat deed geen van de bejaarde Armeniërs van mijn kinderjaren. De gedichten die wij als kind lazen tijdens onze bijeenkomsten, de liederen waar we naar luisterden, verhaalden hoofdzakelijk van de fedayin die in de bergen hadden gevochten, en niet van de slachtpartijen en de deportaties. In stilte waren de konvooien de treden van de initiatie voor de dood afgedaald. Misschien omdat het inwendige leed te sterk was

om nog iets tot de buitenwereld te laten doordringen. Misschien omdat zij niet dachten dat erna nog iets zou zijn.

Maar omdat er niets tot de buitenwereld doordrong, schreven de gedeporteerden voor zichzelf. De manuscripten uit de ruimte van de zeven kringen des doods die bewaard zijn gebleven, waren geschreven langs de wegen van de deportatie, overal waar een stukje hout te vinden was, een kilometerpaal, een boomstronk met zachte schors, een muur. Lange tijd, totdat de regens ze wegwasten en de winden ze uitveegden, zijn de in hout gekerfde of in steen gekraste Armeense letters en woorden blijven bestaan. Degenen die langskwamen lieten berichten achter voor hen die later kwamen. En als er nog plaats was, voegden dezen er hun eigen woorden aan toe. In de deportatiekampen deden vellen papier de ronde die de mensen aan elkaar doorgaven. Ze waren niet ondertekend, uit angst voor represailles, en evenmin gedateerd. Dat was niet nodig. De werkelijkheid, met uitzondering van de sneeuw die tot blubber verviel en de modder die verdroogde tot wervelend stof, was onveranderlijk.

De nieuwsberichten beschreven de werkelijkheden van iedere kring des doods. Degenen die deze berichten verstuurden, waren de koeriers. Deze werden gekozen uit de jonge jongens, die snelvoetiger waren en kans zagen om ongezien weg te glippen. En om de kracht te hebben snel de reisroutes af te leggen, kregen ze leeftocht voor onderweg mee. Sommigen keerden niet meer terug, ofwel ze sloten zich aan bij de konvoien die verder vooruit waren gegaan, zodat ze de weg naar hun dood afsneden, ofwel ze werden onderweg omgebracht. Daarom waren de koeriers altijd vrijwilligers en werden ze gekozen uit de wezen, want slechts weinig ouders kozen ervoor op deze wijze van hun kinderen gescheiden te worden. Degene die besliste, aan dit uiteinde van de konvoien, heette Krikor Ankut. De verantwoordelijke man aan het andere uiteinde, in Deir ez-Zor, was Levon Şaşian, tot op het moment dat hij ter dood werd gebracht, na onvoorstelbare martelingen.

Krikor Ankut mat de jongen, gaf hem een duw door met zijn handpalm tegen zijn borst te slaan, maar Sahag vond de kracht om zijn evenwicht te bewaren en viel niet om. Toen besloot de man dat de jongeling geschikt was. De reis naar Deir ez-Zor zou ongeveer zes etmalen in beslag hebben genomen, want de koeriers reisden vooral 's nachts, terwijl ze zich overdag verborgen hielden in de uitgeholde oevers, de tocht heen en terug duurde ruim twee weken. Sahag kreeg de naam van degene die, in het kamp voor gedeporteerden in Raqqa, hem van leeftocht zou voorzien voor

de rest van de reis naar Deir ez-Zor. Rupen en Hermine bewaarden afstand en keken toe, zonder te weten of ze toestemming hadden verleend voor iets dat ten gunste of ten nadele van hun zoon zou uitpakken. Iemand hield de wacht buiten de tent, een ander bracht een kan met water. Zorgvuldig waste Hermine Sahags rug, waarna de jongen zich met zijn gezicht omlaag en gespreide armen uitstreckte. Krikor Ankut doopte zijn pen in de inkt en schreef langzaam, op de huid van de jongen, zodat hij diens rug tot aan zijn stuitje bedekte met grote letters, zo gestileerd mogelijk om de lettertekens te vereenvoudigen en zo snel mogelijk klaar te zijn, alsmede om zo weinig mogelijk krassen te maken op de huid van de jongeling, die zonder een kink te geven de pennenstreken verdroeg. Het feit dat de huid strak gespannen was over de botten maakte de klus eenvoudiger. De jongen bleef een tijdlang stil liggen, zodat de verf kon drogen. Daarna mengden ze aarde in de kom met water, om een dunne modder te maken waarmee ze zijn schouders bedekten. Aldus, ingesmeerd met modder, was hij slechts ietwat smeriger dan daarvoor. Ze vroegen hem of hij kon zwemmen, de jongen antwoordde dat hij was opgegroeid aan de oever van de Bosporus. Vervolgens wees Krikor hem met zijn vinger in het stof de weg naar Deir ez-Zor: 'Je reist 's nachts en houdt de oever van de Eufraat aan, verwijder je daar niet van. Als je ziet dat je niet meer kunt ontkomen, spring je in het water en houdt het daar zo lang mogelijk vol, totdat de verf zacht wordt en door het water wordt afgespoeld. Zij mogen niet te weten komen wat daar geschreven staat. Dat geldt ook voor wanneer je terugkomt. Vooral wanneer je terugkomt.'

Hermine nam, namens de jongen, de leeftocht voor onderweg in ontvangst. Ze hield een handje graankorrels en een handje rijstkorrels achter voor zijn jongere zusje, toen omhelsde ze hem en hij verdween in de nacht. Ze namen geen afscheid. Omdat ze zoveel dood rondom zich hadden gezien en deze accepteerden als een onontkoombare werkelijkheid, hadden ze allang afscheid van elkaar genomen.

Sahag deed precies wat er van hem verlangd werd. Hij was zuinig op zijn eten, deed het ongeveer drie dagen zonder, maar stopte niet in Raqqa, uit angst dat hij daar niet meer weg zou weten te komen. Eenmaal in Deir ez-Zor aangekomen ging hij op zoek naar Levon Şaşian. Deze veegde de modder af en las Krikor Ankuts boodschap, daarna boenden ze hem weer schoon om andere letters aan te brengen, waarna ze zijn rug bedekten met een laagje modder gemengd met as. Bij terugkeer gaf Krikor Ankut hem eerst een nap met water en een handvol bulgur. Hij droeg de vrouwen op hem schoon te maken en toen hij begon te lezen, verzocht hij alleen te

worden gelaten. Hij wiste met zijn hand de boodschap op de schouders van de jongen af, omhelsde hem en zei tegen hem: 'Je mag aan niemand vertellen wat je in Deir ez-Zor hebt gezien. De meesten zullen je niet geloven en dan schiet jij er niets mee op. En degenen die je toch zullen geloven, schieten daar zelf niets mee op. Ga nu terug naar je ouders.' Toen ze hem zag, nam Hermine hem in haar armen en hilde, niet zozeer van vreugde dat ze hem weer naast hen voelde, maar uit medelijden.

Halverwege de maand april werd het kamp in Dipsi opgedoekt en vertrokken de laatste konvooien verder langs het lint van de Eufraat. Het kamp werd omsingeld door soldaten en door bereden gendarmes, die tussen de tenten door stormden, klappen uitdelend met knuppels en zwepen, de onderkomens omver stootten en de mensen naar de rand dreven, waar de konvooien werden gevormd. Toen allen die zich nog op de been wisten te houden en de paarden konden bijhouden tussen de tenten tevoorschijn waren gekomen, waarbij ze gedwongen waren de stervenden achter te laten, werd het teken voor vertrek gegeven. Toen ze, na ongeveer een uur lopen in de richting van de heuvels, hun hoofd omdraaiden naar het kamp-ziekenhuis van Dipsi, zagen ze een dikke rook omhoogdwarrelen. De tenten waren overgoten met benzine en vervolgens in brand gestoken. Uit de kleur van de rook en uit de vorm van de rookpluimen begrepen ze dat samen met het materiaal van de tenten ook mensenlichamen werden verbrand, droog of nog vochtig, zieltoegend, door elkaar.

RAQQA. DE ZESDE KRING. De tocht nam meer dan een week in beslag. Overdag was het smoorheet, maar de nachten waren uitzonderlijk kil gebleven. De mensen liepen steeds langzamer, wankelend. De wezenloze rijen, die zich niets aantrokken van de aansporingen en de zweepslagen van de bewakers te paard, liepen tenminste niet langer het gevaar door gewapende bendes te worden overvallen, want er viel niets meer te roven. Alleen op de pleisterplaatsen kwamen er Arabieren naderbij om, tegen betaling in zakken graan, meisjes te kopen. Het konvooi hield de rechteroever van de rivier aan en bereikte ten slotte Sebka, het kamp op de oever tegenover Raqqa, vanwaar de stad te zien was als een raadselachtig en verboden oord. Het water van de Eufraat slaagde erin de dorst van de gedeporteerden te lessen. Maar er was steeds minder kans om iets te eten te vinden. Af en toe deelden de gendarmes, door ze neer te smijten vanaf hun galopperende paarden, zakken met

levensmiddelen uit die waren gestuurd door buitenlandse consulaten en nederzettingen van christenen. Omdat ze op een hoop waren geworpen, werd een groot deel ervan verspild. De mensen trokken aan de zakken met meel of suiker, zodat het poeder verloren ging tussen hun klauwende nagels. Andere hulpgoederen, zoals korrels cichorei of rijst, konden niet worden gegeten omdat ze daar de tanden niet voor hadden. De mensen slikte ze zonder kauwen door, maar hun maag kon ze niet verteren, ofwel omdat die daar niet langer aan gewend was, ofwel omdat hij, vanwege de dysenterie, niet meer de tijd kreeg om dat te doen. Rupen ging niet langer jagen, honden waren er steeds minder en de wolven liepen rond in roedels. Het was dikwijls gebeurd dat ze zich op degenen die het vuilnis doorzochten stortten en hen verslonden. Hij belastte zich samen met de anderen met het verzamelen van de doden. Hij nam deel aan het delven van de gemeenschappelijke graven, een veel gemakkelijker taak nu hij niet langer met zijn houweel de harde of kleverige aarde hoefde los te wrikken, maar het volstond om het zand met de spade weg te scheppen, alsof hij de duinen verplaatste. Maar niettemin een zwaardere taak als we in aanmerking nemen dat de kuilen veel dieper dienden te zijn, anders zou het zand waarmee de graven waren bedekt door de wind van her naar der worden geblazen, als losse deksels, waardoor de doden bloot kwamen te liggen.

Aan het hoofdeinde van de massagraven zei niemand een gebed. Daarin werden hoofdzakelijk de nieuwe doden begraven. Konvooien die naar afgelegen en gemakkelijk af te grendelen streken werden geleid om daar afgeslacht te worden, het inrichten van concentratiekampen en de dood door de kogel, de hongerdood, het onderdompelen in ijskoud water of het levend verbranden van de stervenden – al deze methodes die zijn ingezet om de Armeniërs om te brengen langs de wegen van Anatolië, van Constantinopel tot Deir ez-Zor en Mosul, zijn later door de nazi's aangewend tegen de Joden. Alleen droegen in de nazikampen de gedetineerden nummers, en deze macabere telling verhoogde de gruwel van de tegen het Joodse volk gepleegde misdaden. De doden die resulteerden na de inspanningen om het Armeense volk uit te roeien zijn niet talrijker, indien er tussen misdaden van een dergelijke omvang zulke vergelijkingen kunnen worden gemaakt, maar ze zijn meer ongeteld. De namen die we kennen zijn vooral die van de beulen, gouverneurs, kampcommandanten, pasja's, bei's, aga's en hoofdmannen. De slachtoffers dragen zelden namen. Nimmer is de dood, door kring voor kring zijn gewaden af te werpen, dichter tot zijn kern doorgedrongen, nimmer is de dood meer ongenoemd geweest.

Er zijn nog geen tradities verzonnen wat betreft de inrichting van massagraven. Op welke wijze de kuil dient te worden gegraven, hoe de doden moeten worden neergelegd, of de mannen onderin moeten, in het midden de vrouwen en de kinderen bovenop, hoe ze worden gewassen, hoe ze gekleed moeten zijn, wat voor gebeden de priester zegt en over wat voor rust in het hiernamaals hij spreekt, wat voor kruis er wordt geplaatst, hoeveel armen dat kruis zou dienen te hebben en wat erop geschreven staat. Niets van dat alles. Ieder massagraf heeft zijn eigen wetten, en het enige gemeenschappelijke kenmerk van massagraven is de haast waarmee ze zijn gemaakt. Hetgeen de notie van ingesleten gebruiken ondergraaft, want er bestaat geen traditie van de haast.

Graven krijgen een naam en worden versierd opdat degenen die erin begraven liggen niet helemaal zullen worden vergeten. Massagraven zijn gemaakt opdat de daarin geworpen doden zo snel mogelijk worden vergeten. Massagraven zijn het meest schuldige onderdeel van de geschiedenis.

Vanuit deze kern van de ongenoemde dood heb ik zeven kringen getekend, met het middelpunt in Deir ez-Zor. In de ruimte die erdoor bedekt wordt, als we bedenken dat de breedste omtrek door Al Mamoura, Diyarbakir en Mosul loopt, zijn meer dan een miljoen mensen omgekomen, ongeveer twee derde van alle doden van de Armeense volkenmoord. We weten dat zij daar geweest zijn en dat van hen die de kringen des doods zijn binnengetreden, van hen die niet tot de Islam zijn bekeerd, als slaaf zijn verkocht of zijn afgestaan voor de harems, bijna niemand het er levend af heeft gebracht. Iedereen kon overal zijn dood vinden. Er bestaat geen Armeense familie op deze wereld die niet iemand heeft gehad die is verdwenen, als in een draaikolk, in de kringen des doods. Daarom kun je op de rand van ieder massagraf bidden met de gedachte dat daar iemand ligt die tot jouw familie heeft behoord.

Rupen wist dat hij iets goeds deed. De dood was een ontsnapping aan de vernederende situatie van de levenden, en de massagraven waren een ontsnapping aan de gênante situatie van de doden. Maar er was nog een reden waarom Krikor Ankut samen met de sterke mannen had besloten om de doden zo haastig mogelijk uit de tenten te halen en massagraven te delven. Enkele dagen daarvoor hadden ze, vanonder een tent waarin een talrijk gezin woonde, een dode zonder gelaat tevoorschijn gehaald. Ze stonden lange tijd naar het lijk met de weggevreten wangen te kijken, alsof de ratten hun tanden in hem hadden gezet. Maar in het kamp waren geen holen, dus bestonden er ook geen ratten. Ze hadden het allemaal begrepen,

maar geen van hen zei een woord, het was niet nodig om geheimhouding te zweren, want ze voelden aan dat niemand zoiets gruwelijks zou kunnen doorvertellen. Toen dit soort tekenen zich vermeerderden, hadden de mannen besloten om zelf iedere ochtend en avond op onderzoek uit te gaan, zodat geen lijk te lang onder de tentdaken zou blijven liggen.

Vanuit Aleppo werden er nieuwe garnizoenen naar Raqqa en Sebka gezonden. De soldaten en gendarmes bewaarden de afstand tot het kamp. De nederzetting was niet moeilijk te verdedigen. De noordkant ervan werd gevormd door de rivieroever, en zelfs voor een man die gezond was van lijf en leden, was het moeilijk de Eufraat over te steken. Links en rechts strekten zich de vlakten uit in de weidsheid waarvan je je niet kon verbergen, en in het zuiden de woestijn. En inderdaad, met uitzondering van de koeriertjes slaagden slechts weinigen erin te vluchten om vervolgens op te gaan in de bonte menigten van de jaarmarkten in Raqqa en vandaan de omgekeerde richting te nemen die de konvoeien volgden, naar Al Bab en Al Mamoura, of verder naar het noorden, naar Urfa.

De soldaten bewaakten echter niet alleen de mensen. Ze bewaakten ook de wilde dieren en zelfs de vogels. Er heerste bij de inwoners van Raqqa en bij de bedoeïenenstammen grote angst voor de besmettelijke ziekten die rondwaarden in de konvoeien van gedeporteerden. Daarom had de gouverneur van Aleppo het verboden dat doodgravers van buiten de konvoeien in de buurt van het kamp zouden komen, en de karren die naar het kamp werden gestuurd werden afgestaan aan de gedeporteerden. En uiteindelijk, voor zover de gedeporteerden niet zelf de paarden hadden gedood om ze op te eten, werden deze neergeschoten om te voorkomen dat ze een van de ziekten zouden meenemen die, omdat ze zich zonder weerstand hadden verspreid, waren verergerd en ongeneeslijk waren geworden.

Zoals ze daar naar de konvoeien stonden te kijken en onderwijl hun laarzen poetsten, hun paarden roskamden of hun wapens schoonmaakten, zagen de soldaten er in hun nieuwe uniformen uit of ze zich opmaakten voor een parade. De gezichten van de gedeporteerden zagen ze niet, ofwel omdat die ver weg waren, oftewel omdat, wanneer ze bij hen in de buurt kwamen om hun hulpgoederen toe te werpen, ze dat al galopperend deden, ofwel omdat dit hoe dan ook van geen enkel belang was.

Dat gevoel was overigens wederzijds. Voor de gedeporteerden hadden de soldaten een en hetzelfde gelaat, terwijl voor de soldaten de gedetineerden totaal

van een gelaat en zelfs van menselijke kenmerken verstoken waren, aangezien ze bevel hadden gekregen om zonder mededogen iedereen op de korrel te nemen die het waagde de zesde kring te verlaten, mens, beest of vogel.

Terwijl de gedeporteerden zich steeds uitgeputter voelden na de maandenlange ontberingen en honger, waren de soldaten steeds uitgeruster, want het was steeds gemakkelijker om de gedeporteerden te bewaken en er werden steeds vaker rustpauzes genomen. En wat de tegenstelling nog duidelijker deed uitkomen, was dat terwijl de gedeporteerden steeds naakter en slonziger waren, de uniformen van de soldaten vervangen werden, steeds glanzender werden, en ook hun paarden steeds meer opsmuk droegen.

De mannen waren erin geslaagd zich zodanig te organiseren dat de doden zo snel mogelijk werden verzameld. De aankomst van een nieuw konvooi uit Abu Hajar en Hamam werd dadelijk gevolgd door een uitbreiding van het netwerk voor het vergaren van de doden. Ze begonnen te werken in het ritme van de dood. Dat had echter vreselijke gevolgen, want de dood, die merkte dat hij het onderspit delfde, schroefde zijn tempo op. En aan de andere kant gaf dit de soldaten te denken, want die hadden begrepen dat in het kamp van Sebka de mensen zich waren begonnen te onderwerpen aan een andere orde dan die van de dood, en wie de moed heeft zich tegen de dood te verzetten, zou tegen alles op deze wereld in verzet kunnen komen. Daarom zetten ze haast achter het vertrek van de konvooien uit Deir ez-Zor, om wanorde te scheppen. In het kamp in Sebka werden echter nieuwe ploegen gevormd voor het vergaren van de doden; deze ploegen vormden zich voornamelijk uit angst, niet uit angst voor de dood, maar uit angst voor henzelf.

Een degelijk organisatievermogen, zo ongebruikelijk voor een kamp vol met in voden geklede en bijna zieltogende mensen, kon worden geduld in Sebka, waar slechts enkele duizenden tenten waren, maar had een gevaar kunnen vormen in Deir ez-Zor, in het midden van de zevende kring, waar het aantal gedeporteerden in de tienduizenden liep.

Daarom had de commandant op een ochtend opdracht gegeven dat alle mannen in de leeftijd tussen vijftien en zestig jaar zich aan de rand van het kamp moesten verzamelen. Ze zouden aan het werk worden gezet, taluds aanleggen. En ze zouden, uiteraard, eten en drinkwater krijgen. Ze kwamen tussen de tenten tevoorschijn en sommigen geloofden, gezien het feit dat ze aan het werk werden gezet, dat ze blijkbaar nodig waren en dus gespaard zouden worden. Anderen

kwamen aarzelend tevoorschijn en alleen na dreigementen van de hoofdman dat ze hen anders met de paarden uit de tenten zouden sleuren. Weer anderen, zoals Ruben, sloten zich onverschillig bij hen aan. Sinds hij engelenjager was geworden, zonder zich al te zeer om hun kleur te bekommeren, maar wel om het draderige vlees onder hun vleugels, voelde Ruben zich leeg van binnen, het enige doel in zijn leven was zijn kinderen beschermen. Juist daarom, toen Sahag achter hem aan kwam vanuit de gedachte dat hij met zijn veertien jaar tot de rangen der mannen kon worden toegelaten, hield Ruben hem tegen en gaf hem een paar meppen die de jongen deden wankelen op zijn benen, maar er tegelijkertijd in slaagden zijn enthousiasme te bekoelen.

Sommigen wilden zich echter koste wat kost verborgen houden. Zoals de echtgenoot van de vrouw in de tent naast die van hen, met wie ze vriendschap hadden aangeknoopt. Samen vormden ze één geheel en juist om die reden kon ieder van hen, zowel de man als de vrouw, het uiterlijk van de ander aannemen. De vrouw, rijzig, met smalle heupen en niet al te grote borsten, had vanwege haar mannenkleding bij het samenstellen van de konvooien niet de aandacht van de soldaten getrokken en was erin geslaagd zich voor de vrouwenzoekers te verstoppen. Terwijl de man, slank en zonder baardstoppels op zijn wangen, met een woest uitgegroeide hardos, zich als vrouw kleepte, gespannen de controle van de tenten afwachting. Maar deze vond helemaal niet plaats. Op het moment dat de mannen in een rij werden opgesteld en geteld, ging men ervan uit dat vijfhonderd een voldoende aantal was, zodat het bevel om te vertrekken werd gegeven.

Hoe dan ook was het mannelijk aandeel in de konvooien afgenomen. Tijdens de tocht naar Deir ez-Zor waren de mannen de favoriete doelwitten van de vijandige aanvallen geweest. Op sommige plaatsen werden, om geen vergissingen te begaan, de konvooien van begin af aan opgesplitst in mannen en vrouwen, waarna de mannen werden omgebracht in de hinderlagen die de krijgersbendes hadden gelegd of gewoonweg door de soldaten die de opdracht hadden hen te bewaken. Als gevolg hiervan bestonden de konvooien voor het grootste deel uit vrouwen, kinderen en bejaarden, van wie de laatsten bijna allemaal het loodje hadden gelegd omdat ze het tempo van de anderen, onderweg naar Sebka, niet hadden kunnen bijhouden. Sommige konvooien, vooral die welke uit het westen kwamen, hadden tot dit punt bijna duizend kilometer afgelegd.

De twee niet uit woede maar uit wanhoop gegeven meppen waren de laatste

herinnering van Sahag aan zijn vader, Ruben Şeitanian. De mannen werden weggevoerd naar het zuiden, naar de Syrische woestijn, en gefusilleerd. En zo was de dood zegevierend teruggekeerd, zich uitstrekkend als een groenzijden lap die boven het kamp hing.

Toen het konvooi waar Hermine en haar twee kinderen alsmede het verliefde stelletje deel van uitmaakten op weg ging, liep de lente ten einde. Het water van de Eufraat was enigszins bedaard en helderder geworden. Aangezien de vilajets langs de twee bronnen van de Eufraat nu van Armeniërs waren ontdaan, dreven er ook minder lijken in de rivier, en de plaats van de lichamen die door de vissen waren opgegeten, door de draaikolken waren verslonden of aan de oever waren blijven vastzitten werd niet door andere ingenomen. Net als ieder ander graf had de Eufraat zich gesloten en was weer een plek van het leven geworden.

Als de weg naar Deir ez-Zor via een andere route was gelopen, zouden ze waarschijnlijk reeds van de dorst zijn omgekomen, vooral na het aanbreken van de hondsdagen. Zo echter gaf de rivier, waarin dood water zo lang met levenschenkend water was vermengd, nu zijn klare golven te zien. En zo bleef het de hele weg tot aan Deir ez-Zor, waar de Eufraat de konvooien aan hun lot overliet en verder stroomde om de Tigris te ontmoeten.

DEIR EZ-ZOR. DE LAATSTE KRING. Het konvooi bestond eerder uit vogelverschrikkers. Ze leken weinig te wegen in de bries, een stel neerstrijkende vogels, geen opeenvolging van mensen. Foto's gemaakt door buitenlandse reizigers die erin slaagden in de buurt te komen van de konvooien of degenen hadden gefotografeerd die onmachtig langs de kant van de weg waren achtergebleven in afwachting van hun dood, tonen ons op de weg naar Deir ez-Zor voornamelijk kinderen. De voettocht naar de zevende kring was een soort kinderkruistocht geworden. Die hetzelfde lot beschoren was als alle ongewapende kruistochten. De kinderen op die foto's zijn vel over been, met ineengekrompen lichamen, met ingevallen buiken, met botten die zich als stalen springveren over de holle magen krommen, met tot takken verschrompelde armpjes en beentjes, met buitenproportioneel grote hoofden, wat ook geldt voor de oogkassen, waarin de oogbollen naar buiten puilen of diep in het hoofd verzonken liggen. De kinderen kijken voor zich uit zonder enige gelaatsuitdrukking, alleen met de oogopslag van een verwarde geest, ze kijken alsof ze uit een andere wereld komen, ze steken hun armen niet uit, ze vragen nergens om. In hun ogen ligt geen

haat, ze hebben te kort geleefd om te begrijpen en te veroordelen. Er ligt geen enkel verzoek in, want ze zijn vergeten wat honger is, er ligt geen droefenis in, want ze hebben de vreugden van de kindertijd niet gekend, er ligt geen vergeten in, want ze hebben geen herinneringen. In hun ogen ligt het niets. Leegte, het venster dat op een kier geopend is naar de andere wereld.

Het ineenzijgen van een vrouw veroordeelde ook haar kind ter dood. Het vaakst bleef het aan het hoofdeinde van de moeder liggen en dan wachtten ze gezamenlijk op de dood. Hermine had met schrik de rosse kleur van de tyfus op de wangen van haar dochtertje opgemerkt. Binnen de kortste keren, vanwege de hitte, hadden de rode vlekken zich uitgebreid. Hermine liep verder terwijl ze haar dochter bij haar schouders vasthield, met tranen in haar ogen. Sahag wilde haar helpen, maar zijn moeder liet hem niet in de buurt komen, om hem te behoeden tegen de ziekte. Zij raakte hem zelf ook niet meer aan, ze bestudeerde hem alleen, met haar blikken, wanneer hij sliep, angstig op zoek naar verschijningsvormen van de ziekte. Soms dacht ze tot haar schrik dat ze deze had waargenomen. Dan weer haalde ze opgelucht adem, het waren slechts stofplekken geweest die, klef van het zweet, de kleur van geronnen bloed hadden aangenomen. Ze bedwong zich om hem te omhelzen in zijn slaap, ze liefkoosde alleen haar dochter, zonder dat het haar iets kon schelen of ze zelf ook ziek zou worden, ze deed het zelfs met opzet, want de gedachte haar in haar eentje op de andere wereld te moeten achterlaten was een gruwel voor Hermine, die, omdat ze niet wist hoe ze haar dochtertje moest genezen, bad dat ze samen zouden sterven.

De tocht van Sebka naar Deir ez-Zor was de langste en gruwelijkste van allemaal. Bijna honderd kilometer lopen. Aangezien ook de bereden soldaten, die zaten te dommelen in hun zadels naast de konvoien die zich met verschroeide voetzolen door het zand sleepten, last begonnen te krijgen van de hitte, besloten ze 's nachts te reizen, en overdag zochten ze een plekje op de oever, waar een koel briesje vanaf de rivier waaide. De weinige overgebleven mannen improviseerden tenten om zich tegen de verwoestende hitte te beschutten. Sommigen werden in hun slaap door waanzin getroffen: ze beefden, woelden en moesten flinke klappen krijgen om wakker te worden en niet in hun slaap te stikken. Anderen raakten in wakende staat hun verstand kwijt en liepen een willekeurige richting uit, maar die tocht eindigde al gauw voor hen, want aangezien ze de gewoonte zich in acht te nemen waren kwijtgeraakt, stortten ze getroffen door kogels neer.

Het waren konvooien zonder schaduw. Overdag, languit uitgestrekt op de grond, lieten ze geen schaduw achter, en op plaatsen waar nog een vlekje schaduw te vinden was, hulden ze zich daarin alsof het beddengoed was. De schaduwen plakten als zweet aan hun lichaam. 's Nachts, wanneer ze weifelend verder strompelden, over stenen struikelend of in de kuilen langs de kant van de weg vallend, werden ze hun eigen schaduw. De konvooien waren zo verzwakt, dat ze zelfs de kracht ontbeerden hun schaduw af te leggen en deze achter zich aan te slepen, als een net. De schaduwloze konvooien hadden bijna twee weken nodig om de tocht van Sebka naar Deir ez-Zor af te leggen.

Het kamp lag op de rechteroever van de Eufraat. Ditmaal liep het aantal tenten in de tienduizenden. Deir ez-Zor was het laatste centrum, in het oosten, waar nog dergelijke kampen werden ingericht. Vanaf Deir ez-Zor was er geen doorreis meer mogelijk naar deze wereld.

Daarom kregen de gedeporteerden niets meer te eten. Omdat er vrijwel niets groeide en er nog maar weinig mannen waren die de schepsels van de woestijn, aangelokt door de lijken, konden doden, werd de honger ondraaglijk. De lichamen waren zo uitgeteerd, dat ziektes zich met grotere traagheid verspreidden, want het organisme ontbeerde zelfs de kracht ze te dragen. De tyfuslijders kregen geen koorts meer, omdat ze geen antilichaampjes meer aanmaakten. In de confrontatie met de honger hadden de andere ziekten zich teruggetrokken, ze lieten toe dat deze zijn tanden in de buiken zette, het vel strak trok over de botten en de ingewanden deed verschrompelen.

Er waren steeds minder incidenten. Nadat de kampleiding de groep rondom Levon Şaşian had ontdekt, die niet alleen de levende logboeken had georganiseerd welke op de huid van wezen van het ene kamp naar het andere werden doorgegeven, maar ook een systeem voor de levering van medicijnen en voedsel had opgezet, voor zover dat mogelijk was, en, volgens hetzelfde systeem als in het kamp van Sebka, ploegen had georganiseerd die erin slaagden de lijken te begraven in het ritme van de dood, nadat dit allemaal dus was ontdekt, werd Levon Şaşian het kamp uit gesleurd en op beestachtige wijze vermoord door Zeki Pasja, de kampcommandant, zelf. Iedere vorm van interne organisatie van het kamp werd onderdrukt en zo was, naar mening van de soldaten, ieder risico van een opstand verdwenen, en het kamp verzonk in lethargie. De angst van het leger voor een opstand was wellicht ongerechtvaardigd, gezien het feit dat de soldaten goed

geëquipeerd waren, uitgerust tot vervelens toe en tot op de tanden bewapend, en de gedeporteerden steeds erger uitgemergeld, steeds meer in vodden gekleed en steeds wankelender in de dronkenschap van de dood. Toch was de bezorgdheid van de soldaten oprecht en die van de autoriteiten in Aleppo en Deir ez-Zor evenzeer. De soldaten hadden geleerd tegen andere soldaten te vechten, en hun wapens waren zo vervaardigd dat ze een dreiging vormden voor vijanden die bang waren voor de dood. Er waren nog geen wapens uitgevonden om mensen die niets meer vreesden angst aan te jagen. Uitgeput en verteerd door de honger waren de gedeporteerden zich er niet van bewust dat juist het feit dat ze zich met de dood hadden verzoend, hun vreeswekkende kracht vormde. Hoewel deze kracht die voortkwam uit het ontbreken van angst voor de dood toenam met iedere nieuwe kring, was hun tocht door de zeven kringen des doods geen tocht van de opstandigheid. De reis van de konvoeien kwam eerder neer op een afwachting van de dood. De dood, die door het kamp doolde, was een van hen geworden, hij was ook een van de slachtoffers van de kringen van Deir ez-Zor.

Maar naar buiten drong de dood slechts door als een dof gemurmel. Een Duitse reiziger die erin was geslaagd de gedeporteerden van Deir ez-Zor van dichtbij te bekijken, was niet zozeer diep getroffen door de in het oog lopende dingen, die de foto's in al hun afgrijselijkheid te zien geven, maar door één detail: in dat gruwelijke oord had hij geen mensen zien huilen. Of beter gezegd: hij had niet gezien wat men normaal gesproken verstaat onder een huilende mens, hij had dus geen tranen gezien.

Het is echter niet waar dat de mensen niet huilden. Alleen huilden ze anders. Degenen die nog de kracht hadden om te zitten schommelden heen en weer, de anderen huilden met hun ogen wijd opengesperd naar de hemel. Maar hun huilen was een soort ononderbroken gekreun, met een lage stem, dat, herhaald uit duizenden borsten, klonk als een eentonige dreun. Het huilen was geen streep over de wangen, maar een geluid. Aangezien deze dreun, eindeloos galmend en in samenklank met de omgeving, was gaan klinken als het gieren van de wind tussen de zandduinen of het stromen van het water van de Eufraat, raakte het gehuil nooit vermoeid, totdat de laatste konvoeien uit Deir ez-Zor waren weggevoerd naar de hoogvlakten waar de gedeporteerden werden omgebracht. Dit droge geweeklaag nam ook de plaats in van de gebeden, en van de vervloeking, en van het stilzwijgen, en van de getuigenis, en soms nam het ook de plaats in van de slaap.

Velen vielen in slaap terwijl ze zo jammerden, anderen stierven huilend en dan bleef hun gehuil nagalmen in hun verstarde borstkas, als in een orgelbuis. Ik heb dit gehuil gehoord wanneer opa Setrak schommelde in de ligstoel in de tuin of wanneer opa Garabet zich opsloot in zijn kamer en stopte met vioolspelen.

Aanvankelijk ergerden de soldaten zich aan dat kreunende gehuil, vooral omdat het, herhaald door het water en de wind, overal vandaan leek te komen. Daarna raakten ze eraan gewend, de dreun bleek betrouwbaarder dan enige schildwacht; zolang deze eentonig bleef klinken, betekende dit dat er niets bijzonders aan de hand was. Hij zou zijn stilgevallen indien de mensen een andere bezigheid hadden gevonden dan sterven en weeklagen om hun doden. Hij zou stilvallen, zeiden de soldaten, als de gedeporteerden in opstand kwamen of als ze allemaal zouden sterven. De gedeporteerden, met uitzondering van de gevallen van waanzin, die meestal werden afgehandeld met een kogel in de borst op de uitgestrekte vlakte die hen omgaf, kwamen niet in opstand. Sterven deden ze ook niet zo snel, want het zag ernaar uit dat de dood, die zo lang te midden van de gedeporteerden had rondgewaard, van hen was begonnen te houden. Hoewel de kampen na enkele maanden werden opgeheven en de gedeporteerden in de tussentijd bijna allemaal om het leven waren gebracht, viel de dreun niet stil in Deir ez-Zor.

In die tijd maakten de Turkse soldaten, met gespitste oren bij dit geluid dat zijn eigen stroombed, breder dan dat van de Eufraat, creëerde, zich niet al te veel zorgen over de bewaking van het kamp van Deir ez-Zor. Aan de zuid- en oostkant was geen bewaking nodig, want daar lag de woestijn. Wie probeerde die kant uit te vluchten, had geen schijn van kans het er levend af te brengen. En de Eufraat, die het kamp begrensdde, bood ook al geen hoop.

Deir ez-Zor was een tijdlang de eindbestemming van alle konvooien, zonder dat de autoriteiten hadden besloten wat hen hierna te doen stond. Waarschijnlijk verwachtten ze dat de konvooien onderweg geleidelijk zouden verdwijnen zodat Deir ez-Zor alleen een soort lazaret zou zijn, waar degenen die toch waren gearriveerd snel de geest zouden geven, een soort Hastahane, zoals die in Tefridje en Lale te vinden waren. Ondanks alle gelegenheden die hun in overvloed waren geboden, waren enkele honderdduizenden gedeporteerden halsstarrig in leven gebleven. Of, beter gezegd, ze waren gewoon vergeten te sterven. Het kamp raakte steeds voller en moeilijker te beheersen, niet zozeer door toedoen van de mensen als wel vanwege alle dingen die hen troffen of die zij veroorzaakten, namelijk de ziekten en

de uitwasemingen. Aangezien de autoriteiten in de hoofdstad van het Rijk een snelle en definitieve oplossing van het Armeense vraagstuk verlangden, werd Deir ez-Zor van eindbestemming overgangskamp. Echter niet meer voor de overgang tussen twee kampen, maar voor de overgang tussen twee werelden.

Van alle ontberingen bleek de honger erger te zijn dan de ziektes en de pijnen. Verstoken van enige aanvoer van voedsel, overgeleverd aan toevallige voedselbronnen, van onkruid, zure vruchten of wilde honing tot de kadavers van dieren, geraakte het kamp van Deir ez-Zor in een hallucinerende staat. Uitgemergelde lichamen liepen met wankelende tred naar de Eufraat om water te drinken, vervolgens gingen ze liggen met hun gezicht in de brandende hitte, schommelend en kreunend, zodat het was alsof ze zich voedden met zonlicht, als planten. Sommigen, die het besef van iets anders en van een ander gevoel dan honger waren kwijtgeraakt, staken alles in hun mond wat ze maar voorhanden hadden, ze knaagden aan boomschors, knabbelden op lappen die waren doordrongen van de zoute smaak van zweet of uitwerpselen, die, door het voedselgebrek, hard en klein waren, als geitenkeutels. Na het afslachten van Lvon Şaşian en de anderen die, met hun werk aan de graven, hadden geprobeerd de doden een onderkomen te geven, lagen de lijken nu weer lange tijd te dralen onder de tenten. Er verschenen weer doden zonder gelaat, zonder een hand of een voet. Degenen die, eens in de zoveel dagen, de tenten afdongen om de aan stukken gereten of in ontbinding verkerende lichamen eruit te halen, werden niet langer door huivering bevangen. Sommigen deden het opzettelijk, van jagers op kraaien of hyena's waren ze jagers op doden geworden. Daarom bekeken de mensen in de tenten hen aandachtig en vertrouwden ze niet aan zomaar iedereen hun doden toe.

Zelfs toen bleek de operatie niet bepaald eenvoudig. Het werd steeds moeilijker om de doden en de levenden uit elkaar te houden. De levenden bleven urenlang onbeweeglijk liggen en vielen vaak in slaap met opengesperde ogen, zodat ze blind raakten door de zonnehitte die hun oogwit verbrandde. En de doden maakten soms schokkende bewegingen als gevolg van de grote temperatuurverschillen tussen dag en nacht, wanneer hun gewrichten zacht werden in de zon of juist samentrokken door de nachtelijke vrieskou. Zodat ze hen in het wilde weg begonnen te verzamelen, en sommigen keerden nog terug van de rand van de kuil, waar ze waren gewekt door het geluid van lichamen die op elkaar werden gesmeten.

Toen het teken werd gegeven, begonnen de konvooien zich opnieuw te vormen.

Een deel kreeg opdracht naar het oosten te trekken, naar Marat en Suvar. Andere gingen naar het westen en sloegen de richting van Damascus in. In beide richtingen was de ontknoping dezelfde. Zodra ze waren aangekomen op een hoger gelegen stuk grond dat de voorhoede geschikt achtte, namen de soldaten afstand, vervolgens omsingelden ze het konvooi en openden met hun vuursteengeweren van alle kanten het vuur. Wanneer niemand meer overeind stond, bevestigden ze bajonetten aan hun geweerlopen, trokken hun jatagans en stapten over de lichamen, die ze afslachtten, zodat de kling de klus klaarde waar de kogel zijn doel had gemist. De konvooien telden tussen de drie- en vijfhonderd zielen. Hun lot was telkenmale hetzelfde, met dien verstande dat de soldaten de taak soms overlieten aan de bedoeïenen en er genoeg mee namen alleen aan het einde een inspectie uit te voeren, om zich ervan te verzekeren dat ze zich naar behoren van hun taak hadden gekweten.

Hermine wachtte, met haar dochttertje in haar armen, op de dood. Het meisje werd steeds erger gekweld door koortsrillingen, 's nachts ging Hermine languit boven op haar liggen in een poging haar warm te houden. Sahag had ergens een handvol groene dadels op de kop weten te tikken, één keer zelfs een granaatappel die onder het zadel van een soldaat uit was gevallen. Ze aten één voor één de zoetzure pitjes, die ze lange tijd onder hun tong lieten zitten. In de andere tent leed het verliefde stelletje honger zonder dat ze op zoek konden gaan naar voedsel, want de vrouw liet het onder geen beding toe dat haar man hun schuilplaats zou verlaten, uit vrees dat de soldaten hem zouden zien en zouden doden. Ze leken zich aan elkaar te laven, en omdat ze met elkaar verbonden waren, wisten ze het op deze manier vol te houden. Tot op een avond dat ze, toen de kou was ingevallen, zich uit elkaars armen losmaakten en opstonden. Ze trokken hun kleren uit en de vrouw reikte deze aan Hermine aan. 'Bedek het kind hiermee,' zei ze. 'Het rilt van de kou.' Ze waren helemaal naakt. Hermine keek met grenzeloze verwondering naar hen, niet vanwege hun naaktheid, die, net als al het andere wat het lichaam kon overkomen, niet ongebruikelijk was in het kamp. Ze waren echter onuitsprekelijk mooi. Ze hadden een vreemd licht in hun oogopslag, hun haar was sluik geworden en glansde rondom hun voorhoofd, hun vlees was van een verwoestende witheid, haar dijnen waren rond en haar borst was opgezet, en zijn spieren rolden en spanden zich rondom zijn botten. Het licht vormde korrels op hun schouders en rondom hen vormde zich geen schaduw. 'We zijn gekomen om afscheid te nemen,' zei hij, maar het leek of zijn

lippen zich niet hadden bewogen. Toen pakte hij zijn vrouw bij de hand en verwijderden ze zich. Lange tijd bleven hun silhouetten binnen hun blikveld, misschien ook vanwege de lichtende contour die hun lichamen had gekregen. Zo helder en onverschillig als ze waren, leken ze boven het zand te zweven. Hermine en Sahag wachtten met gespitste oren op het geluid van de schoten. Maar er gebeurde niets; zelfs niet toen de duisternis viel en de klei en was van hun lichamen omhulde. Er bleef alleen een onbestemde geur hangen, als van rook, als tondel van mirre en amber. 'Ze zijn ontkomen,' fluisterde Hermine. 'Ik ga hen terugroepen,' zei Sahag. 'Aan die kant is de woestijn, dat overleven ze niet. Niemand is levend uit die zandvlakte teruggekeerd.' Hermine gaf hem een teken te gaan zitten en kwam bij hem. 'Laat ze... Ze zijn mooi en zonder zonde. Ik moet steeds denken dat Rupen gelijk heeft.' Ze sprak over haar man in de tegenwoordige tijd, als over iemand die ver weg is, die zal terugkeren, al was op dat moment Rupen al samen met het konvooi mannen uit Sebka omgebracht. 'Rupen heeft gelijk. God is gestorven. Laat hen maar verder lopen. Hier, waar je hen voor het laatst hebt gezien, aan de rand van het kamp van Deir ez-Zor, is de begrenzing van de Hof van Eeden. Het is de toegang tot de hemel, op slechts twee passen afstand. We zijn teruggekeerd naar de plaats vanwaar we aan het begin der beginnen zijn vertrokken. Maar intussen is de wereld helemaal verdorven. Misschien zullen zij het licht van het begin gaan ophalen en zullen ze een andere God scheppen.'

Sahag staarde in de duisternis, waar de lichamen van de man en zijn vrouw nog één keer naast elkaar opflakkerden voor zijn ogen en vervolgens uitdoofden. En plotseling streek er een frisse en ruisende bries over het voorhoofd van de jongen. Alsof het zand was geweken om de twee ruimte te bieden en er allerlei aantrekkelijke bomen uit de aarde omhoog waren gekomen. Twee armen van een veel grotere rivier kwamen vóór hen samen: het waren de Tigris en de Eufraat. En de man liep door de tuin welke door het water ervan werd besproeid, liet zijn familie achter, en zijn vader en zijn moeder, en voegde zich bij zijn vrouw, en zij werden één enkel lichaam.

Maar hier, naarmate de konvooien, enkele honderden mensen tegelijk, naar de hooggelegen, in fusilladeplaatsen veranderde gronden werden gevoerd, onderweg naar Suvar of op de weg naar Damascus, voegden zich andere konvooien bij hen, die uit het westen kwamen en afdaalden naar de laatste kring des doods. In die julimaand van het jaar 1916 maakten menigten zich los, sloten menigten zich aan, en

al dat komen en gaan ten spijt bleef het kamp van Deir ez-Zor gelijk aan zichzelf, als het ware roerloos. De omringende streken vulden zich met botten. De laatste grens was overschreden. De levenden boden zich aan aan de doden en maakten het begraven van de doden tot de enige bezigheid die ze nog hadden. De doden boden zich aan aan de levenden en hielden hen warm, als kledingstukken, tijdens de kille nachten, en dienden hun, die gek waren van de honger, als hostie.

Hermine keek, met dwalende blik, naar haar dochter. De zomerhitte trok de waterdruppels die de zouten in de lichamen nog bij elkaar hield naar buiten en begon mensen te doden door hen uit te drogen. De levenden en de doden, die op elkaar leken in hun onbeweeglijkheid en door de stuiptrekkingen die ze af en toe maakten, begonnen nu ook op elkaar te lijken door de donkere, dorre kleur van hun wangen.

Afgaande op het tempo waarin de executies elkaar opvolgden, was het de bedoeling het concentratiekamp in de herfst van datzelfde jaar op te doeken. Zelfs zonder executies waren de omstandigheden van detentie in Deir ez-Zor zodanig dat niemand de winter zou hebben gehaald. Gedurende die zomer stierven vooral de kinderen. Velen van hen bleven onbegraven tussen de tenten liggen, als lege karkassen, verschrompeld en zwart uitgeslagen. Hermine wachtte met ongeduld totdat ze zouden worden meegenomen in een konvooi, zonder te weten waar ze op hoopte, afgezien van het zielsverlangen daar weg te gaan. Met roerloze, opengesperde ogen fluisterde het meisje af en toe: 'Ik heb honger!' Toen haar gekreun ononderbroken werd, jammerend tijdens het uitademen en fluitend wanneer ze lucht in haar longen zoog, ging Hermine alle tenten af. Na een uur kwam ze met lege handen terug. 'Ze hebben je niks gegeven, hè?' vroeg het meisje met doffe stem. 'Dan moet je hun later ook niets van mij geven...' glimlachte het kind droevig. Hermine bracht haar hand naar haar mond, zo overstuur dat ze vergat de jongen weg te jagen toen hij dichterbij kwam om haar te strelen. Ze wierp hem een erg vreemde blik toe en pakte hem toen bij zijn pols. 'Kom mee!' zei ze tegen hem, met een andere stem. Ze trok hem de tent uit en nam hem mee naar de rand van het kamp, stroomopwaarts, waar de Arabieren hun dieren lieten drinken. Ze bleef naast haar zoon staan, op de oever van de rivier, en bad dat het zo snel mogelijk voorbij zou zijn.

De Arabier die naderbij kwam, keek naar hen zonder vriendelijkheid, maar wel nieuwsgierig, vooral naar de jongen. Aangezien Hermine en de jongen Turks spraken, konden ze zich verstaanbaar maken in de paar woorden die Mohammed

had verspreid in de landen van zijn geloof. Maar dat was niet meer nodig, want ze wisten maar al te goed waar het om ging. Deze omstandigheid had zich duizenden malen herhaald langs de reisroutes van de konvooien of aan de rand van de kampen. En om geen misverstanden te laten bestaan, liet Hermine Sahags hand los en duwde hem een stap naar voren, al liet ze een handpalm op zijn schouder rusten om te voorkomen dat de jongen terug zou rennen. Hoewel hij verzwakt was, leek Sahag niet door enige ziekte te zijn aangetast en de Arabier, in plaats van zijn instemming kenbaar te maken, haalde een zak meel tevoorschijn en reikte die aan de vrouw aan. Zij nam hem met beide handen aan en toen, omdat hij voelde dat hij los was uit haar greep, wilde Sahag wegvlugten. Maar de Arabier pakte hem om zijn middel en bij zijn nek en wierp hem op zijn paard, alsof hij een zadeltas was. Hij sprong achter hem en slaakte een kreet, waarna ze in galop wegreden. Hermine bleef lange tijd als aan de grond genageld staan. Ze stak een hand in de zak en haalde er een hand bloem uit die ze in haar mond propte, zodat al haar kreten werden gesmoord.

Lange tijd lag de jongen in een ander soort tent, veel groter, versierd met kleden en met onbegrijpelijke opschriften op de wanden, waarin mensen woonden die een hese en blaffende taal spraken, die hem onverschillig bekeken, maar hem om beurten eten brachten, het zweet van zijn voorhoofd wisten en zijn beddengoed verschoonden. Toen hij genoeg op krachten was gekomen om te kunnen reizen, hesen ze hem op een paard en gingen op weg naar droge streken waar hun enige bezigheden, als ze niet de karavanen in de gaten hielden, eruit bestonden om 's nachts de vuren brandende te houden waarin kamelenvet lag te knisperen, en om overdag naar water te zoeken. Het enige wat Sahag zich met zekerheid van die dagen wist te herinneren, waren de klaaglijke gebeden van de mannen en het witte gewaad dat hij had ontvangen, een gewaad waarop de scherpe pijn van zijn met het mes bewerkte lid bloedsporen had achtergelaten, zonder dat hij begreep waarom deze nieuwe en mannelijke pijn geglimlach en voldoening op de gezichten van de anderen tevoorschijn toverde. Hij ontving, samen met het witte en bebloede gewaad, een nieuwe naam, Yusuf, zonder dat iemand hem had gevraagd naar zijn oude naam. Maar daar zou hij zijn voordeel mee doen, want toen ze later naar hem op zoek gingen, helemaal tot aan Urfa en Diyarbakir, vonden ze hem niet, omdat ze niet wisten naar wie ze moesten vragen.

Yusuf werd een waardevolle knaap. Hij leerde de kamelen bij hun halster

vasthouden en toezicht op ze houden bij het drinken. Hij had de kunst van het paardrijden onder de knie gekregen, hij wende aan het droge voer en leerde wat geduld was tegenover de zanderige uitgestrektheid. Hij ontving mannenkleding, hij kreeg zijn eigen paard, het enige schepsel waarmee hij nog Armeens kon praten, en net als de anderen boog hij diep, bij zonsopkomst en zonsondergang, rond het noenuur, en mompelde iets dat op een gebed leek. Hij zou een goede ruiter van de woestijn hebben kunnen blijven, met zijn reeds in de kringen des doods geharde lichaam, met de lange wimpers die zijn ogen behoedden voor het zand, met zijn donkere gezicht, gemaakt om de geseling van de wind te weerstaan, en met het zwarte krulhaar, een goede beschutting tegen de hitte. Het feit dat hij geen Arabisch kende, werkte in zijn voordeel. Niemand zeurde aan zijn hoofd met vragen en hij hoefde niet over zichzelf te vertellen. Hij hoefde niet te bidden tot een profeet die zich aan hem had geopenbaard door hem met bloed te besmeuren, want hij bewaarde voor zichzelf de andere profeet, die zich bloedend aan hem had geopenbaard.

Hij zou een goede ruiter van deze uitgestrektheid kunnen zijn geweest en op een dag de leider van zijn stam kunnen zijn geworden. Hij zou 's winters zijn afgedaald naar de oevers van de Rode Zee, tot in de omgeving van Medina en, althans eenmaal in een mensenleven, tot aan Mekka, vervolgens zou hij omhoog zijn getrokken, via Jeruzalem en Damascus, tot aan de plaatsen die hij zo goed kende en zelfs nog hoger, naar de bergen, naar Ra's al-'Ayn en Mosul. Yusuf bleef zich echter afzijdig houden en de anderen, die er genoeg mee namen dat hij een harde werker was, lieten hem met rust en verstoorden de onverstaanbare gesprekken die hij met zijn paard voerde niet.

Yusuf leefde dit leven met verwondering. De uitleg kreeg hij echter, zoals gebeurt wanneer de vragen niet nauwkeurig zijn, onverhoeds. Ze hadden Mosul bereikt. Het was een goede dag geweest. Ze hadden geitenmelk en kamelenhuiden verkocht. In de tent heerste warmte en rust, het rook naar geroosterd vlees, maar voordat ze op kussens rondom het vuur plaatsnamen, telden ze de goudstukken die ze in buidels knoopten. Vervolgens bewonderden de vrouwen de geschenken – barnsteen, stoffen en sieraden. En het mooiste sieraad klemde de baas van de tent in zijn vuist en schonk hij, door zijn vingers als bij toverslag te openen, aan de jongste van zijn vrouwen. Zij legde het om haar hals en kronkelde, blij, terwijl ze rondom het vuur danste bij het schrille geluid van de zurna's en in het ritme van de tamboerijnen. Het vuur vonkte en knetterde van de druppels vet, de gezichten glommen en werden

gerekt door de vlammen, het ritme van de trommels verenigde zich met het handengeklap en de vrouw wervelde rond, meegevoerd door haar jeugd en haar blijdschap om het sieraad. Dat de jongen zag toen zij, al heupwiegend en schuddend met haar borsten vanuit de wortel van haar schouder, tot vlak bij hem was gekomen. De aan een gouden kettinkje bevestigde talisman, die zichtbaar en met trots werd gedragen, herinnerde de jongen zich vergezeld van het deemoedige gebaar van zijn moeder die hem onder haar kleren wegstopte. Niemand had het in de gaten toen hij de tent uitglipte. Het enige wat hij wist te doen, met zijn verwarde geest, was het als een bezetene op een rennen zetten. Hij wist zelf ook niet voor wie hij wegvluchtte, hij rende totdat hij buiten adem was en hij op zijn knieën neerstortte. En omdat hij de behoefte voelde uit zijn lichaam te treden, zich los te rukken, begon hij te schreeuwen. Hij ging zitten op het zand en al wiegend schreeuwde hij het uit alle macht uit. Toen de kreten waren weggeëbd en plaats hadden ingeruimd voor het gekreun van Deir ez-Zor, het droge gesnik, was Yusuf gestorven. Hij was een ongelukkig schepsel geweest, vreemd, zwijgzaam, dolend door plaatsen die hij niet kende en te midden van goden in wie hij niet geloofde. Geboren uit bloeding en gedood door geschreeuw. Niet zoals dat gebeurt wanneer een lichaam een ander lichaam doodt, door hem van buiten naar binnen te steken. Yusuf stierf doordat hij van binnen naar buiten werd gestoken, door het lichaam dat hij met het zijne had bedekt, als een witte en bebloede boernoos.

Nu hij zich van dat nieuwe gewaad had ontdaan, nu Yusuf aan zijn voeten lag als een afgedankt kledingstuk, keerde Sahag terug te midden van de tenten. Ditmaal, omdat hij niet langer een zoon van de stam was, naderde hij steeds, zich verschuilend in de duisternis, en vermeed de vuren en de tentopeningen. Hij begaf zich naar de kraal van de dieren en trok zijn paard zachtjes mee aan zijn halster. Zwijgend vorderden ze door het zand, het paard volgde hem zonder enige verandering waar te nemen, hij gehoorzaamde hem en snoof zijn geur op, want voor hem had Yusuf nooit bestaan. Hierop klonk hun galop, maar toen waren paard en ruiter al ver weg.

Hij sloeg de westelijke richting in, een route die omgekeerd was van die van de konvooien, helaas betekende de terugkeer door de kringen des doods, van het Pasen der doden tot het Pasen van de wederopstanding, echter geen terugkeer in de tijd. Integendeel, terwijl hij de treden beklom, de een na de ander, vanuit de diepte waarin hij gevallen was als in een put, trof hij slechts de sporen aan die de konvooien

hadden achtergelaten, overlevenden die langs de kant van de weg stonden te bedelen, nieuwe en angstaanjagende namen die waren gegeven aan de afgronden die de botten in morenen vermaalden, de kinderen van zijn volk, gekleed in pofbroeken, met Yusuf's die, als in een broedmachine, in hun borstkassen groeide. Dikwijls wilde hij terugkeren naar de tent om die Arabier te doden, ten overstaan van zijn vrouwen en kinderen, en de talisman van zijn moeder terugpakken. Maar dan zei hij bij zichzelf dat de Arabier geen schuld droeg, degene die de ketting van de hals van zijn moeder had gerukt was ergens anders en hij zou een te grote oorlog dienen te voeren om die man te achterhalen of om al zijn gelijken te doden om de zekerheid te krijgen dat ook de moordenaar van zijn moeder zijn welverdiende straf had ontvangen. De Arabier was uiteindelijk zijn weldoener gebleken en het was niet zijn schuld dat in deze tijden de waarde van een menselijk wezen zozeer was gedaald dat de bedoeïen het leven van de jongen had getaxeerd op een zak met meel.

In Ra's al-'Ayn kwam Sahag weer bij de spoorlijn die hij had verlaten toen hij twee jaar eerder, in Al Marmoura, met een opgezwollen en rood gezicht van het gebrek aan lucht en water uit de veewagens was gestapt.

Hij verkocht zijn paard en reisde, in één dag en één nacht, weggedoken in de hoek van een wagon, tot aan Izmid. Bij terugkeer vond hij geen enkel herkenningspunt meer dat hem de weg kon wijzen. En toen viel zijn reis een tijdlang samen met die van de treinen en de boten die hem in westelijke richting voerden, tot aan Bazargic en vervolgens naar Silistra.

Zolang hij op de vlucht was, lieten zijn herinneringen hem met rust. Toen hij ten slotte neerstreek in Silistra, ging hij in de leer bij een handelaar, waarna hij zijn eigen nering opende. Toen hij, later, op zoek ging naar een echtgenote en, zolang hij die niet gevonden had, zijn tijd sleet met de meisjes die in de haven op de zeelieden stonden te wachten, raakte de bedoeïenensjaal die hij ooit aan zijn voeten had neergeworpen beziel, siste als een slang en volgde in de voetsporen van Sahag. Aldus verscheen hij op een avond met het gelaat van Yusuf tussen het licht van de gaslampen, weerspiegeld in het raam. Hij bekeek vol afgrijzen hoe hij danste, bij het geluid van trommels en zurna's, hoe hij zijn witte gewaad, van een woestijnbewoner, verscheurde, hoe hij zijn lid in de hand nam en zich aftrok, huppelend, met woeste oogopslag, hoe hij hijgend geen zaad maar bloed tussen zijn vingers door spoot. Sahag zag geen andere manier om dit visioen te verjagen dat hem bespatte met zijn smerige zaad dan door een stuk gereedschap te pakken en daarmee het raam in te

slaan. Yusuf schaterde het uit, zijn gezicht brak in duizend gezichten die zich door het vertrek verspreidden. Toen hij weer tot zichzelf kwam, bekeek hij zichzelf zoals hij was, met verwilderd gelaat, wanordelijke kleding, zijn nog niet gekalmeerde lid wanstaltig in de hand. Hij begreep dat Yusuf in hem was gevaren en dat hij niet tegen dit doorzichtige gelaat kon strijden door ramen in te slaan en spiegels te bedekken.

Sahag en Yusuf haatten elkaar, maar ze wisten dat ze gedwongen waren met elkaar te leven. Yusuf verdroeg tienvoudig de kwellingen waaraan Sahag onderworpen was geweest, want hij was genoodzaakt de gebeden tot een andere heiland en de volkomen vrome rites van dat geloof te verduren. Hij nam echter wraak op dat volk, dat hem vreemd was, op de enige manier die hem te beschikking stond, dat wil zeggen: met het lid dat het kenmerk van zijn geboorte droeg, door het zaad ervan te vergifigen. Omdat hij verbonden was met dit voor eeuwig onvruchtbaar gebleven zaad, dat tegelijk met het verstrijken van de jaren steeds minder en geringer werd, werd ook Yusuf steeds geringer. In mijn jeugd was Sahag Şeitaniyan al een oude man. Dat is de reden dat ik Yusuf niet heb gekend.

In tweeën gespleten, eraan gewend dat iedere helft van hem de andere helft beloerde en haatte, erop wachtte tot de ander zou inslapen om hem te kunnen treffen, doch onvermijdelijk vielen ze tegelijkertijd in slaap en raakten slechts in hun dromen gescheiden, want de twee helften konden niet tegelijkertijd dromen. Naarmate zijn andere helft kromp, tegelijk met zijn en zijn vrouw Armenuhi's aanvaarding van het feit dat ze geen kinderen konden krijgen, omdat hij het gewend was te haten en geen plaats vond voor alle haat in de nissen van zijn gespleten ziel, begon Sahag haatgevoelens te koesteren jegens anderen. Eerst jegens Yusuf's gelijken. Maar omdat er tamelijk weinigen van deze in zijn omgeving waren en zijn ongebruikte haat knarste als de hoektanden van wilde dieren die moeten knagen omdat ze anders blijven groeien totdat ze hun eigen schedel doorboren, richtte Sahag zijn haatgevoelens op de bolsjewieken. De onverhoopte gelegenheid daartoe bood zichzelf na de oorlog, toen, in tegenstelling tot de periode waarin de enige communist in Focşani een groenteboer was geweest die aan de drank was en wiens enige politiek activiteit eruit had bestaan dat hij hardop, met dubbele tong, op 10 mei op de dynastie en de koning had lopen schelden, totdat de autoriteiten voorzorgsmaatregelen namen en hem in de vroege ochtend oppakten, nog voordat hij uit zijn roes was ontwaakt en dus weinig spraakzaam was, na de oorlog dus, toen

de stad volstroomde met communisten. Sahag placht hen aan te duiden als groothandelaren, zakkenvulcommunisten. De communisten betaalden hem voor de genegenheid die hij jegens hen aan de dag legde met hun gebruikelijke gulheid, dat wil zeggen: door zijn winkel leeg te roven totdat er niets meer te roven viel, want alles wat hij had werd in beslag genomen. Sahag genoot er iedere keer van. 'Neem maar mee!' brulde hij, terwijl hij met zijn armen zwaaide en op één been stond te huppelen. 'Roof maar!', en dan gooide hij de verpakkingen Van Houten-cacao achter hen aan, 'Jullie hebben dit vergeten mee te nemen!', of de pakjes met koffiebonen, die over de stoep werden uitgestrooid, als kevers.

Hij was met het idee gekomen om de Telefunken-radio in Sefarians graftombe te installeren en hij ging er in zijn eentje 's nachts naartoe om naar Radio Vrij Europa te luisteren. Hij keek, in de zomer van 1958, met begerige blikken de bataljons van het Rode Leger na die zich over de weg naar Tecuci terugtrokken, en later zat hij urenlang onbeweeglijk te kijken, op mevrouw Maria's televisietoestel van het formaat van een schoteltje, tegenover ons huis, naar de rechtstreekse uitzending van de begrafenis van Gheorghe Gheorghiu-Dej, zonder zich een detail te laten ontgaan, en onderwijl knabbelde hij op zonnebloempitjes, dronk bier en leverde commentaar alsof hij in het stadion zat. 'De Russen hebben hem bestraald,' zei hij, ditmaal zonder een spoor van verwijt aan hun adres. 'Ze hebben ervoor gezorgd dat zijn maagzweer is opengebarsten!'

En Sahag Şeitanian was ook de eerste die zich liet verleiden door de aantrekkingskracht van landkaarten. De oude Armeniërs, weggerukt uit de plaatsen van hun jeugd, gevlucht, geëmigreerd, hadden woestijnen, werelddelen, zeeën en oceanen overgestoken, maar echt gereisd hadden ze niet. Hun tocht door de wereld was onderdeel van hun droefenissen, niet van hun nieuwsgierigheden of genoegens. Daarom bereisden zij de papieren uitgestrektheden, als boekenschorpioenen.

Cartografische platen waren als een kerf in de reële wereld, ze openden een nieuwe dimensie. Op deze platen eindigden oorlogen altijd anders dan in werkelijkheid, de fedayin in de bergen hakten legers in de pan, de gevangenen slaagden erin te ontsnappen uit deportatiekampen, en de strijders uit omsingelingen. De Amerikanen landden in de Balkan, de hemel was bezaaid met Engelse parachutisten, de Russen trokken zich terug tot in het diepst van Siberië. En uiteraard strekte Armenië zich uit van de Kaukasus tot Tyrus en Sidon, van Anatolië tot het Urmiameer, zoals ten tijde van Tigran de Grote, in de laatste eeuw voor

Christus. De wereld bestond uit een opstapeling van landkaarten, wemelend van de pijlen die duiden op landingen, bevrijdingen, verdrijvingen, teruggaven, elan en triomf. Van alle kaarten was de minst gemarkeerde en daarom de meest veronachtzaamde de onderste, die regelrecht op het gras was uitgespreid, dat wil zeggen, de werkelijkheid zelf.

Precies om deze reden golden er op zijn landkaarten andere verdragen en hadden de oorlogen een andere afloop gekend. Het Verdrag van Sèvres was van kracht. De conferentie van Jalta had niet plaatsgevonden en het potlood met de opzettelijk botte punt van Stalin had Europa niet verdeeld. Sahag Şeitanian en de andere Armeniërs van mijn kinderjaren waren eerder mensen van de landkaarten, en niet van de aarde. Ze waren soms zo onverschillig, hun blikken zo ver verwijderd, dat het leek of ze samen met de kaarten werden opgerold en van deze wereld verdwenen.

In *Het boek der fluisteringen* heeft iedere geur, iedere kleur, ieder sprankje waanzin zijn eigen tovenaars. De gids van de uiteenlopende werelden, de tovenaars van de landkaarten, was Micael Noradunghian. De anderen stonden om hem heen en keken met grote ogen toe hoe de werelddelen onder zijn handen werden gladgestreken. Mijn grootvader zat wijs en zwijgend toe te kijken, er was niets beter dan een landkaart om te bewijzen dat er voorbij de wanorde der tijden toch een bepaalde duiding bestond. Anton Merzian vergat nog vragen te stellen en wanneer de kaarten waren uitgespreid, waar plaats was voor iedereen, maakte hij niet langer ruzie met Krikor Minasian. Ştefănuță Ibrăileanu, Măgârdici Ceslov, Agop Aslanian, Vrej Papazian, Ovanez Krikorian en alle anderen kwamen bedeesd naderbij en lieten zich meevoeren naar dat nieuwe Bethlehem, waar de verlossing zich openbaarde in de vorm van een landkaart. Sahag Şeitanian keek overweldigd door dit wonderbaarlijke toe. Dit waren de enige momenten waarop hij zich, met uit hun verstarring bevrijde ingewanden, kon verzoenen met Yusuf.

